

Јелена Ердељан

Jelena Erdeljan

МОНАХИЊА МАРИЈА

NUN MARIJA

Слике монахиње Марије –
Свети новомученици јасеновачки
у светлости Васкрсења

Pictures of Nun Marija –
Holy New Martyrs of Jasenovac
in the Light of the Resurrection

Едиција
Varia
Књига 4

© Музеј жртава геноцида, 2024

Објављивање ове књиге подржали су
Министарство културе Републике Србије
Телеком Србија
Фондација Музеја жртава геноцида

ЈЕЛЕНА ЕРДЕЉАН

МОНАХИЊА МАРИЈА

Слике монахиње Марије –
Свети новомученици јасеновачки
у светлости Васкрсења

ДРУГО ИЗДАЊЕ

БЕОГРАД
2024

Edition

Varia

Book 4

© Genocide Victims Museum, 2024

Publishing of this book was supported by
Ministry of Culture of the Republic of Serbia

Telekom Srbija

Genocide Victims Museum Foundation

JELENA ERDELJAN

NUN MARIJA

Pictures of Nun Marija –
Holy New Martyrs of Jasenovac
in the Light of the Resurrection

SECOND EDITION

BELGRADE
2024

САДРЖАЈ CONTENT

- Јелена Ердељан | Jelena Erdeljan
- 08 Слике монахиње Марије - Свети новомученици
јасеновачки у светлости Васкрсења
PICTURES OF NUN MARIJA - Holy New Martyrs of Jasenovac
in the Light of the Resurrection
- Монахиња Марија | Nun Marija
- 84 ГЕНЕЗА И ОПИС СЛИКА
The Genesis and Description of Images

ЈЕЛЕНА ЕРДЕЉАН | JELENA ERDELJAN

СЛИКЕ МОНАХИЊЕ МАРИЈЕ

*Свешти новомученици јасеновачки
у свешлости Васкрсења*

PICTURES OF NUN MARIJA

*Holy New Martyrs of Jasenovac
in the Light of the Resurrection*

◀ СИСТЕМ КОНЦЕНТРАЦИОНИХ И ЛОГОРА СМРТИ НДХ у ЈАСЕНОВЦУ
ОПЉАЧКАНЕ ЛИЧНЕ СТВАРИ ЗАТОЧЕНИКА НА ЈЕДНОЈ ОД КАПИЈА
ЛОГОРА, 1942. ГОДИНА
ЗБИРКА ФОТОГРАФИЈА МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

INDEPENDENT STATE OF CROATIA CONCENTRATION AND DEATH CAMPS
SYSTEM IN JASENOVAC

PERSONAL PROPERTIES OF INMATES LOOTED AT ONE OF THE CAMP
GATES, 1942

GENOCIDE VICTIMS MUSEUM' COLLECTION OF PHOTOGRAPHIES

СИСТЕМ КОНЦЕНТРАЦИОНИХ И ЛОГОРА СМРТИ НДХ у ЈАСЕНОВЦУ
ЛОГОР V СТАРА ГРАДИШКА, ЈЕСЕН 1942. ГОДИНЕ
ЗБИРКА ФОТОГРАФИЈА МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

INDEPENDENT STATE OF CROATIA CONCENTRATION AND DEATH CAMPS SYSTEM
IN JASENOVAC

SUBCAMP V IN STARA GRADIŠKA, AUTUMN OF 1942

GENOCIDE VICTIMS MUSEUM' COLLECTION OF PHOTOGRAPHIES

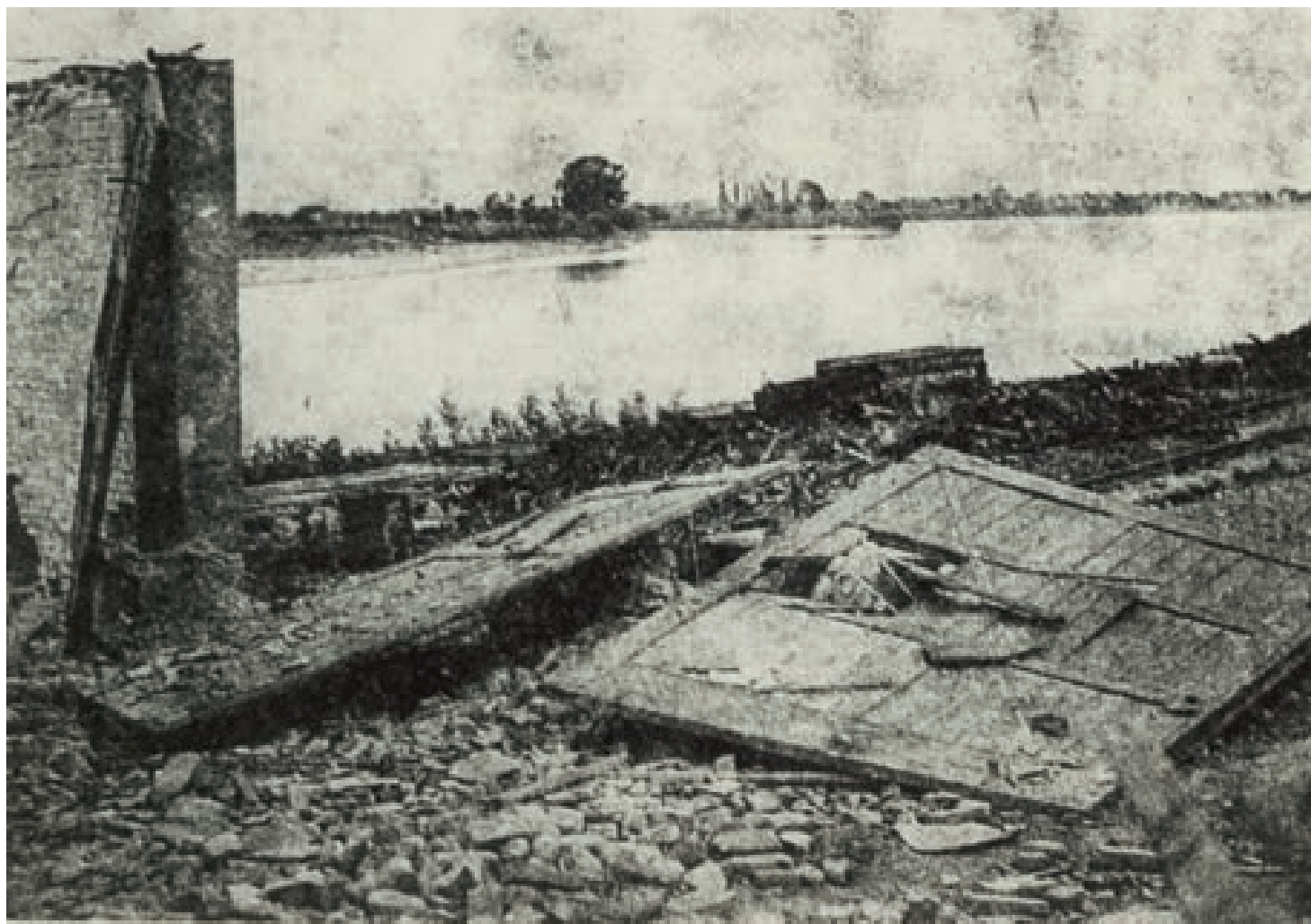
СЛИКЕ МОНАХИЊЕ МАРИЈЕ

Свети новомученици јасеновачки у светлости Васкрсења

СИСТЕМ КОНЦЕНТРАЦИОНИХ И ЛОГОРА СМРТИ НДХ У ЈАСЕНОВЦУ
ВЕШАЛА У КРУГУ ЛОГОРА III ЦИГЛАНА, МАЈ 1945. ГОДИНЕ
ЗБИРКА ФОТОГРАФИЈА МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

INDEPENDENT STATE OF CROATIA CONCENTRATION AND DEATH CAMPS SYSTEM
IN JASENOVAC
GALLOWS WITHIN THE CIGLANA III SUBCAMP, MAY 1945
GENOCIDE VICTIMS MUSEUM' COLLECTION OF PHOTOGRAPHIES

СИСТЕМ КОНЦЕНТРАЦИОНИХ И ЛОГОРА СМРТИ НДХ у ЈАСЕНОВЦУ
СРУШЕНА ГЛАВНА КАПИЈА ЛОГОРА, МАЈ 1945. ГОДИНЕ
ЗБИРКА ФОТОГРАФИЈА МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

INDEPENDENT STATE OF CROATIA CONCENTRATION AND DEATH CAMPS
SYSTEM IN JASENOVAC
MAIN CAMP GATE DEMOLISHED, MAY 1945
GENOCIDE VICTIMS MUSEUM' COLLECTION OF PHOTOGRAPHIES

СЛИКЕ МОНАХИЊЕ МАРИЈЕ

Свети новомученици јасеновачки у светлости Васкрсења

СИСТЕМ КОНЦЕНТРАЦИОНИХ И ЛОГОРА СМРТИ НДХ У ЈАСЕНОВЦУ
ОСТАЦИ ОГРАДЕ ОД БОДЉИКАВЕ ЖИЦЕ, МАЈ 1945. ГОДИНЕ
ЗБИРКА ФОТОГРАФИЈА МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

INDEPENDENT STATE OF CROATIA CONCENTRATION AND DEATH
CAMPS SYSTEM IN JASENOVAC
CAMP BARBWIRE FENCE LEFTOVERS, MAY 1942
GENOCIDE VICTIMS MUSEUM' COLLECTION OF PHOTOGRAPHIES

Циклус слика *Свеиши новомученици јасеновачки у светлости Васкрсења* садржи 26 табли израђених у различитим и комбинованим техникама. Оне су дело монахиње Марије (Антић), припаднице монашке обитељи српског православног манастира Рођења Светог Јована Претече у Јасеновцу (Хрватска). Настајале су током претходних година, од новембра 2017. до јуна 2022. године, након што је монахиња Марија, заједно са још једном сестром и мајком игуманијом Серафимом, године 2016. дошла у Славонију из манастира Бешка на Скадарском језеру (Црна Гора).

Овај стари и славни српски манастир из којег је монахиња Марија стигла у Јасеновац налази се на истоименом острву на Скадарском језеру и једна је од светиња које чине Зетску свету гору. Настао је у XV веку као задужбина Ђурђа II Страцимировића Балшића и његове жене Јелене Лазаревић Балшић. У оквиру манастира налазе се две гробне цркве ктитора. Ђурађ Страцимировић Балшић сахрањен је у својој задужбини, у цркви Светог Ђорђа, док је Јелена Лазаревић Балшић сахрањена у цркви посвећеној Благовестима чији је ктитор била. О томе сведочи натпис

The cycle of paintings *The Holy New Martyrs of Jasenovac in the Light of the Resurrection* consists of 26 panels created in different and combined techniques. They are the work of nun Marija (Antić), a member of the monastic family of the Serbian Orthodox monastery of the Nativity of St. John the Forerunner in Jasenovac (Croatia). They came into existence over the course of several years, from November 2017 until June 2022, after nun Marija, together with another sister and mother abbess Serafima, came to Slavonia in 2016 from the Beška monastery on Lake Skadar (Montenegro).

This old and famous Serbian monastery from which nun Marija arrived in Jasenovac is located on the island of the same name on Lake Skadar and is one of the sanctuaries that make up the Holy Mountain of Zeta. It was created in the 15th century as an endowment of Đurađ II Stracimirović Balšić and his wife Jelena Lazarević Balšić. Within the monastery there are two burial churches of its founders. Đurađ Stracimirović Balšić was buried in his endowment, in the church of St. George, while Jelena Lazarević Balšić was buried in the church dedicated to the Annunciation, of which she was the founder. This is evidenced by an inscription

ЈАСЕНОВАЦ, СПОМЕН ПОДРУЧЈЕ, СПОМЕНИК ЦВЕТ, РАД БОГДАНА БОГДАНОВИЋА
JASENOVAC, MEMORIAL SITE, THE FLOWER MONUMENT BY BOGDAN BOGDANOVIĆ

из 1438. године. За свету ктиторку манастира Бешка, ћерку светог кнеза Лазара и свете кнегиње Милице и сестру светог деспота Стефана, владарку Зете којом је управљала из Улциња где и даље стоји њена кула, везан је и *Горички зборник*. Овај драгуљ српске средњовековне књижевности настао је као плод и средство духовног узвођења, али и као резултат преписке, коју садржи, између владарке и њеног духовника Никона Јерусалимца. Поред њихове преписке, којом почиње и у којој Никон излаже учење цркве о догматским и теолошким питањима, *Горички зборник* који је овај учени духовник и исихаста писао 1441/42. године у Јелениној задужбини Свете Богородице на Горици, садржи и повест Јелениног

from 1438. The Gorica miscellany is also related to Jelena, the holy founder of the monastery Beška, daughter of the holy prince Lazar and the holy princess Milica and sister of the holy despot Stefan, herself a ruler of Zeta, with a seat in Ulcinj where her tower still stands in the ancient Upper Town. This jewel of Serbian medieval literature was created as a fruit and a means of spiritual uplifting, but also as a result of the correspondence between Jelena and her spiritual father, Nikon of Jerusalem. In addition to their correspondence, in which Nikon presents the teaching of the church on dogmatic and theological issues, the Gorica miscellany, composed by this learned spiritual father and hesychast in 1441/42 in Jelena's endowment of the Holy Virgin in Gorica, it also contains the story of

ЈАСЕНОВАЦ, МАНАСТИР СА ЦРКВОМ РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ

JASENOVAC, MONASTERY AND ITS KATHOLIKON CHURCH OF THE NATIVITY OF ST. JOHN THE FORERUNNER

рода као пример светости, горички монашки устав, те повест о јерусалимским црквама и светим местима у пустињи. На крају, након исповедања вере, молбе за опроштај ако се при писању грешило и поздрава, стоји писмо „смерне Јелене“ којим потврђује да је примила дело свог духовног оца као богонадахнути дар који прилаже својој задужбини на Горици.¹

¹ О Јелени Балшић, манастиру на острву Бешка на Скадарском језеру, Горичком зборнику и Никону Јерусалимцу в. Ни-

Jelena's family as an exemplum of holiness, the monastic constitution of Gorica, and the story of Jerusalem churches and holy places in the desert. In closing, following the Nicene creed, a plea for forgiveness should any mistake be found in writing, and salutations, there is a letter from "the wise Jelena" by which she confirms that she received the work of her spiritual father as a divinely inspired gift that she offers it to her endowment in Gorica.¹

¹ About Jelena Balšić, the monastery on the island of Beška

Црква Рођења Светог Јована Претече у Јасеновцу саграђена је 1775. године и посвећена је празнику Рођења Светог Јована Претече. Одлуком власти Независне Државе Хрватске разорена је већ 1941. године од стране првих јасеновачких логораша, а њена грађа употребљена је за подизање истоименог система концентрационих и логора смрти. Гаража која је била у саставу парохијског комплекса била је део система концентрационих и логора смрти НДХ у Јасеновцу. У њој су после рата, до обнове парохијског храма, одржавана прва богослужења. Храм је, захваљујући великом труду, обновљен и украшен. Освештао га је патријарх српски Герман (1958–1990) уз саслужење више архијереја у недељу, 2. септембра 1984. године, уз народни сабор којем је присуствовало више десетина хиљада људи. Године 1985, Преосвећени епископ Г. Лукијан (Пантелић), тада епископ славонски, прогласио је дан обновљења јасеновачке цркве, прву недељу по празнику Успења Богородичиног, за Дан јасеновачких новомученика. Од тада се на тај дан редовно одржава свенародни сабор. Током оружаных сукоба до којих је дошло 1991. године на подручју некадашње СР Хрватске, црква је делимично оштећена, а маја 1995, у злочиначкој хрватској војно-полицијској операцији „Бљесак“ је оскрнављена и девастирана. На Ваведење, 21. новембра / 4. децембра 2000. године, Преосвећени епископ славонски Г. Сава (Јурић) прогласио је јасеновачку цркву Рођења Светог Јована Крститеља

The Church of the Nativity of St. John the Forerunner in Jasenovac was built in 1775 and is dedicated to the feast of the Nativity of St. John the Forerunner. By decision of the authorities of the Independent State of Croatia, it was destroyed already in 1941 by the first inmates of Jasenovac, and its materials were used to build the eponymous system of concentration and death camps. The garage that was part of the parish complex was part of the concentration and death camp system of the ISC in Jasenovac. After the war, prior to the restoration of the parish church, the first liturgical services were held there. With great effort and dedication, the temple was restored and decorated. It was consecrated by His Holiness Serbian Patriarch German (1958–1990) with the concelebration of several bishops on Sunday, September 2nd, 1984, and a large assembly attended by tens of thousands of people. In 1985, His Eminence Bishop Lukijan (Pantelić), then the bishop of Slavonia, declared the day of the restoration of the Jasenovac church, the first Sunday after the feast of the Dormition of the Virgin Mary, as the Day of the New Martyrs of Jasenovac. Since then, a national assembly has been held regularly on that day. During the armed conflicts that occurred in 1991 on the territory of the former Socialist Republic of Croatia, the church was partially damaged, and in May 1995, in the course of criminal Croatian military-police operation “Bljesak”, it was desecrated and devastated. On November 21st / December 4th, 2000, the feast of the Introduction of the Virgin to the Temple, the Most Reverend Bishop of Slavonia Sava (Jurić) de-

кон Јерусалимац: Вријеме-личност-дјело, приредио Јеромонах Јован (Ђулибрк), Цетиње 2004. За фототипско издање Горичког зборника и радове о Горичком зборнику в. Горички зборник: Фошотипија, Подгорица-Београд 2019; О Горичком зборнику: зборник одабраних радова, приредили Владимир Баљ, Јелица Стојановић, Подгорица-Београд, 2020.

on Lake Skadar, the Gorica Miscellany and Nikon of Jerusalem see Никон Јерусалимац: Вријеме-личност-дјело, приредио Јеромонах Јован (Ђулибрк), Цетиње 2004. For a phototype of the manuscript and an edited volume on the Gorica Miscellany see Горички зборник: Фототипија, Подгорица-Београд 2019; О Горичком зборнику: зборник одабраних радова, приредили Владимир Баљ, Јелица Стојановић, Подгорица-Београд, 2020.

ЈАСЕНОВАЦ,
МАНАСТИРСКА
ЦРКВА РОЂЕЊА
СВЕТОГ ЈОВАНА
ПРЕТЕЧЕ

JASENOVAC,
MONASTERY
KATHOLIKON OF
THE NATIVITY
OF ST. JOHN THE
FORERUNNER

манастиром. Године 2003, започета је и обнова парохијске куће, данашњег манастирског конака, као и уређење помоћних зграда. Од 2013. године, као викар патријарха српског Иринеја (2010–2020), Преосвећени епископ Г. Јован (Ћулибрк) администрира епархијом, а устоличен је за епископа пакрачко-славонског 13. септембра 2014. године, на дан Светих новомученика јасеновачких.²

Данас је у саставу манастира и стара српска народна школа у селу Јасеновац која је

clared the Church of the Nativity of St. John the Baptist in Jasenovac a monastery. In 2003, work on the renovation of the parish house, today's monastery accommodation, as well as the arrangement of auxiliary buildings, began. Since the year 2013, as vicar of the Serbian Patriarch Irinej (2010–2020), His Eminence Bishop Jovan (Ćulibrk) has been administering the diocese. In 2014, more precisely on September 13th, 2014, the day of the Holy New Martyrs of Jasenovac, he was enthroned as the head of the Eparchy of Pakrac and Slavonia.²

² <https://eparhija-slavonska.com/manastiri/>

² <https://eparhija-slavonska.com/manastiri/>

ЈАСЕНОВАЦ, МОНАСТИРСКО ИМАЊЕ, ЗГРАДА ТЗВ. УСТАШКЕ БОЛНИЦЕ

JASENOVAC, MONASTERY PROPERTY, THE BUILDING OF THE SO-CALLED USTAŠA HOSPITAL

током претходне три године, благословом Преосвећеног епископа пакрачко-славонског Г. Јована, у потпуности и на најсавременији начин обновљена и заштићена. У згради некадашње српске народне школе из XIX века, из које су на Марковдан 8. маја 1942. године српска деца одведена у јасеновачки логор, смештен је данас савремени истраживачки центар, са припадајућом специјализованом стручном библиотеком, посвећен проучавању Другог светског рата на простору окупиране Краљевине Југославије – јединствен и једини центар те врсте у свету. Манастиру данас припада и једина сачувана оригинална зграда некадашњег система концентрационих и логора смрти НДХ у Јасеновцу, тзв. усташка болница. Ту су као заточеници држани лекари Јевреји и Срби који су били приморавани да лече хрватске усташе

Today, the monastery also includes the building of the old Serbian national school in the village of Jasenovac which has been completely renovated and protected over the course of the previous three years, with the blessings and particular care of His Eminence Jovan, Bishop of Pakrac and Slavonia. Today, this 19th century Serbian school building from which Serbian children were taken to the Jasenovac camp in 1941, houses a modern research center, with an associated specialized library, dedicated to the study of World War II on the territory of the occupied Kingdom of Yugoslavia - a unique center of its kind in the world. The only preserved original building of the former system of concentration and death camps of the ISC in Jasenovac also belongs to the monastery. This is the so-called Ustaša Hospital where Jewish and Serbian doctors were held prisoner and

ЈАСЕНОВАЦ, МАНАСТИРСКО ИМАЊЕ, УНУТРАШЊОСТ ЗГРАДЕ ТЗВ. УСТАШКЕ БОЛНИЦЕ
JASENOVAC, MONASTERY PROPERTY, INTERIOR OF THE BUILDING OF THE SO-CALLED USTAŠA HOSPITAL

који су управљале логором и у њему чинили непојамне ужасе мучења и убијања у контексту геноцида које је Независна Држава Хрватска спровела на целокупној својој територији над Србима, Јеврејима и Ромима током Другог светског рата.

Године 2016, три сестре од петнаест сестара из манастира Бешке на Скадарском језеру стиже у манастир Рођења Светог Јована Претече (Јасеновац, Славонија). Тиме је још једном остварено повезивање два сакрална простора српске цркве и народа. Славонија је од старина место где су Свети Кирило (827–869) и Методије (826–885) християнизовали словенски живаљ. Важан велики талас стварања сакралне топографије српског народа и цркве у овим крајевима везује се за XVI век и манастир Ораховицу у Славонији који се први пут у писаним изво-

forced to treat Croatian Ustašas who managed the camp and who committed unfathomable horrors of torture and killing in the context of the genocide carried out by the Independent State of Croatia on its entire territory against Serbs, Jews and Roma.

In 2016, three out of fifteen sisters from the Beška monastery on Lake Skadar arrived in the monastery of the Nativity of Saint John the Forerunner (Jasenovac, Slavonia). Once again, the two sacred spaces of the Serbian church and people were connected. Since ancient times, Slavonia has been the place where Saint Cyril (827–869) and Methodius (826–885) Christianized the Slavs. An important wave of creation of the sacred topography of the Serbian people and the church in these regions is tied to the 16th century and the Orahovica monastery in Slavonia. It was first mentioned in written sources in 1583. The present-day

СТАРА КУЋА У ЈАСЕНОВЦУ
OLD HOUSE IN JASENOVAC

рима помиње 1583. године, а данашња црква триконхалне основе са куполом на ступцима осмоугаоне основе подигнута је најкасније до 1594. године, када је њена унутрашњост осликана изванредним фрескама. Једна од носећих тема овог живописа, свакако у релацији са функцијом Ораховице као епископске резиденције, јесте и историјски последња сачувана и иконографски јединствена представа лозе Немањића, изведена на североисточном ступцу наоса. Уз изданке Немањине светородне лозе, она укључује и изданке лозе Светог кнеза Лазара из које потиче и Јелена Лазаревић Балшић, ктиторка манастира на Бешкој.³

³ Александра Кучековић, Манастир Ораховица у Славонији,

domed triconch church with octagonal columns was built no later than 1594, when its interior was decorated with extraordinary frescoes. One of the main themes of this program of fresco decoration, certainly in relation to the function of Orahovica as an episcopal residence, is the last historically preserved and iconographically unique representation of the Nemanjić family tree (Loza Nemanjića), which stands on the northeast column of the nave. Along with the branches of Nemanja's hallowed lineage, it also includes the branches of the lineage of the Holy Prince Lazar, from which Jelena Lazarević Balšić, the founder of the monastery in Beška, originates.³

³ Александра Кучековић, Манастир Ораховица у Славонији,

ОБЈЕКАТ УСТАШКЕ ЛОГОРСKE БОЛНИЦЕ
BUILDING OF THE USTAŠA CAMP HOSPITAL

Доба Велике сеобе Срба (1690) време је још једног великог таласа повезивања Славоније са старим баштинским српским земљама и језгром некадашње средњовековне српске државе, са Косовом и Метохијом и другим областима, у време када је и сам патријарх српски Арсеније III (1674–1706) столовао између Пакраца и Дарувара. Време Велике сеобе Срба обележава и најнепосредније историјско повезивање Зете и Славоније. Патријарх Арсеније III поставио је Софронија Подгоричанина за епископа, а седиште епископије из Ораховице и Пожеге преместио је у Пакрац. У то време епископ Софроније пренео је више од четрдесет штампаних књига из Зете у Славонију, међу њима и цетињски *Окѡих ѓрвоїласник* штампан у Ободу, изгубљен у последњем рату. Епископ Софроније Подгоричанин пренео је тад у Славонију српске књиге штампане

Зарепб, 2007.

The era of the Great Migration of the Serbs (1690) is the time of another great wave of connecting Slavonia with the old Serbian lands and the core of the former medieval Serbian state, with Kosovo and Metohija and other areas, at a time when the Serbian Patriarch Arsenije III (1674–1706) himself resided between Pakrac and Daruvar. The time of the Great Migration of Serbs also marks the most immediate historical connection between Zeta and Slavonia. Patriarch Arsenije III appointed Sofronije of Podgorica as bishop, and moved the seat of the bishopric from Orahovica and Požega to Pakrac. At that time, Bishop Sophronije transferred more than forty printed books from Zeta to Slavonia, among them the Cetinje Oktoechos of the First Tone printed in Obod, lost in the last war. Bishop Sofronija of Podgorica transferred to Slavonia the Serbian books printed at the end of the 15th century in

Зарепб, 2007.

ЈАСЕНОВАЦ, УНУТРАШЊОСТ МАНАСТИРСКОГ КАТОЛИКОНА РОЂЕЊА
СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ, ПОГЛЕД КА ЈУГУ, ТРОН И ИКОНЕ
JASENOVAC, INTERIOR OF THE MONASTERY KATHOLIKON OF THE NATIVITY
OF ST. JOHN THE FORERUNNER, VIEW TOWARDS THE SOUTH, THE
EPISCOPAL THRONE AND ICONS

ЈАСЕНОВАЦ, УНУТРАШЊОСТ МАНАСТИРСКОГ КАТОЛИКОНА РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ, ПОГЛЕД КА ИСТОКУ, ПОЛИЈЕЛЕЈ И ИКОНОСТАС
JASENOVAC, INTERIOR OF THE MONASTERY KATHOLIKON OF THE NATIVITY OF ST. JOHN THE FORERUNNER, VIEW TOWARDS THE EAST, THE CHOROS AND THE ICONOSTASIS

не крајем XV века у штампарији јеромонаха Макарија на Цетињу, као и књиге које су Божидар Вуковић и његов син Вићенцо Вуковић штампали у Венецији у првој половини XVI века и управо оне чине темељ данас обновљене Епископске књижнице у Пакрацу.⁴

СЛИКЕ И/ИЛИ ИКОНЕ

Иако нису у литургијској функцији, слике монахиње Марије, дубоке, смирене и нежне лепоте, јесу иконе у најширем значењу те речи. Не налазе се и нису предмет по-

the printing house of the hieromonk Makarije in Cetinje, as well as the books printed by Božidar Vuković and his son Vincenzo Vuković in Venice in the first half of the 16th century, and they are the foundation of the now restored Episcopal Library in Pakrac.⁴

IMAGES AND/OR ICONS

Although they do not have a liturgical function, the images of nun Marija, of deep, calm and tender beauty, are icons in the broadest sense of the word. They are not located on the iconostasis

⁴ Интервју епископа пакрачко-славонског Г. Јована дат Радио телевизији Републике Српске 19. новембра 2014. године: <https://www.rtrs.tv/program/tekst.php?id=2621>

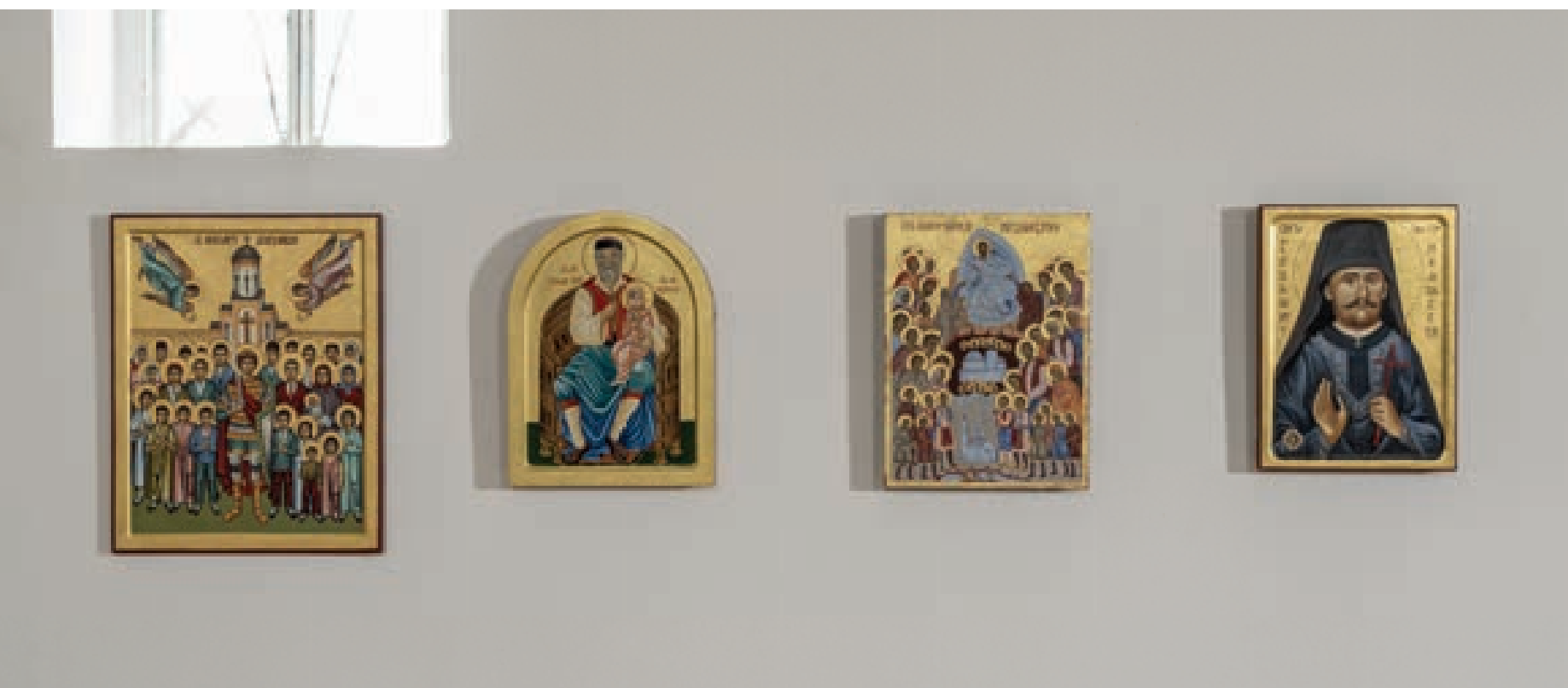
⁴ Interview of Bishop Jovan of Pakrac and Slavonia given to Radio and Television of Republika Srpska on November 19th, 2014 : <https://www.rtrs.tv/program/tekst.php?id=2621>

ЈАСЕНОВАЦ, МАНАСТИР РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ, КАПЕЛА СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА ЈАСЕНОВАЧКИХ, ПОЛИЈЕЛЕЈ И РАСПЕЋЕ СА ИКОНОСТАСА
JASENOVAC, MONASTERY OF THE NATIVITY OF SAINT JOHN THE FORERUNNER, CHAPEL OF THE HOLY NEW MARTYRS OF JASENOVAC, THE CHOROS AND THE CRUCIFIXION FROM THE ICONOSTASIS

клоњења, нити су ангажоване у богослужбеним радњама у оквиру освештаног простора цркве. Не чине део иконостаса нити су предмет поклоњења у оквиру проскинитара. Њихова суштина ипак јесте и заправо јесте сама икона. Као што сама монахиња Марија каже, оне представљају новомученике јасеновачке у светлости Васкрсења и настале су као чинилац, инструмент и модус молитвеног сећања на невино пострадале мученичке жртве, изнад свега на децу. Штавише, оне су икони или икони равно визуелно сећање или у икони овековечено и у икону преображено (молитвено) сећање настало на основу исказа сведока очевидаца и самих преживелих мученика јасеновачких. Оне стога имају и статус сведочанства и извора првог реда о стра-

or proskinitaria and are not the subject of veneration, nor are they engaged in religious activities within the consecrated space of the church. Their essence, however, actually is that of icons. As nun Marija herself says, they represent the new martyrs of Jasenovac in the light of the Resurrection and were created as an agent, instrument and mode of praying remembrance of the innocent victims of martyrdom, above all the children. Moreover, they are a form of iconic or icon-like visual memory or prayer memory immortalized in and transformed into icons on the basis of the testimony of eyewitnesses and the surviving martyrs of Jasenovac themselves. Therefore, these images carry the status of testimonies and direct sources giving witness of the horrors and monstrous forms of crimes of sys-

ЈАСЕНОВАЦ, УНУТРАШЊОСТ МАНАСТИРСКОГ КАТОЛИКОНА РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ, ПОГЛЕД ПРЕМА ЈУГУ, ИКОНЕ
JASENOVAC, INTERIOR OF THE MONASTERY KATHOLIKON OF THE NATIVITY OF ST. JOHN THE FORERUNNER, VIEW TOWARDS
THE NORTH, ICONS

хотама и чудовишним видовима злочина систематског и организованог уништавања тј. геноцида спроведеног над српским народом – изнад свега и непосредно у оквиру система концентрационих и логора смрти НДХ у Јасеновцу, али и на читавој територији Независне Државе Хрватске. Оне су, истовремено, и визуелно сведочанство о Холокаусту и Самударипену, о уништењу јеврејског и ромског народа у Независној Држави Хрватској у највећем и најсвирепијем хрватском логору смрти у Јасеновцу.

Слике монахиње Марије су визуелни мартирологион новомученика јасеновачких. Оне су настале као акт теургије у којем се, на основу ликова из овог света, сведочи откривење надсветовног, у ликовима плоти духовни жи-

tematic and organized destruction, i.e. of the genocide carried out against the Serbian people - above all and immediately within the system of concentration and death camps of the ISC in Jasenovac, but also on the entire territory of the Independent State of Croatia. They are, at the same time, a visual testimony of the Holocaust and Samudaripen, of the destruction of the Jewish and Roma people in the Independent State of Croatia in the largest and most vicious Croatian death camp in Jasenovac.

The pictures of nun Marija are a visual martyrology of the new martyrs of Jasenovac. They were created as an act of theurgy in which, on the basis of characters from this world, the revelation of the supernatural is witnessed, spiritual life and the ontological meaning of suffering and

ЈАСЕНОВАЦ, МАНАСТИР РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ, КАПЕЛА СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА ЈАСЕНОВАЧКИХ, ИКОНА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ СА ИКОНОСТАСА
 JASENOVAC, MONASTERY OF THE NATIVITY OF SAINT JOHN THE FORERUNNER, CHAPEL OF THE HOLY NEW MARTYRS OF JASENOVAC, THE ICON
 OF THE HOLY TRINITY FROM THE ICONOSTASIS

вот и онтолошки смисао страдања и васкрсења.⁵ Могло би се рећи да се у њима може препознати теургијска естетика која у себи спаја традиционално наслеђе византијске уметности, иконописа посебно, и искуства модерне и савремене европске уметности. У таквим оквирима, у теургијском смислу, дела монахиње Марије могу се можда најпре сагледавати као израз естетике развијене крајем XIX и почетком XX века међу руским теолозима, хришћанским мислиоцима и уметницима који су заговорници естетике којом уметник

resurrection are woven into the characters.⁵ It could be said that in them one can recognize a theurgical aesthetic that combines the traditional heritage of Byzantine art, icon painting in particular, and the experience of modern and contemporary European art. In such frameworks, in the theurgical sense, the works of nun Marija can perhaps first be seen as an expression of the aesthetics developed at the end of the 19th and the beginning of the 20th century among Russian theologians, Christian thinkers and artists who are advocates of aesthetics by which the art-

⁵ Сергеј Н. Булгаков, *Икона и иконопоштовање (Домајски оглед)*, Београд, 2017, 84.

⁵ Сергеј Н. Булгаков, *Икона и иконопоштовање (Догматски оглед)*, Београд, 2017, 84.

ЈАСЕНОВАЦ, УНУТРАШЊОСТ МАНАСТИРСКОГ
КАТОЛИКОНА РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ,
ПОГЛЕД КА СЕВЕРУ, ИКОНЕ И РЕЛИКВИЈАР
JASENOVAC, INTERIOR OF THE MONASTERY
KATHOLIKON OF THE NATIVITY OF ST. JOHN
THE FORERUNNER, VIEW TOWARDS THE NORTH,
ICONS AND RELIQUARY

обликује своја дела, па и сопствено живљење, заједно са или усклађено са божанским стварањем, тј. вођен начелима божанског стварања. Њена дела зато сијају у правом светлу сагледана из перспективе таквих великих хришћанских мислилаца и теоретичара иконе и иконопоштовања као што су Павел Флоренски и Сергеј Булгаков.⁶

Слике су настале на основу унутрашњих визија монахиње Марије на местима страшних страдања и на местима на којима данас под хумкама, на простору некадашњег логора, почивају земни остаци, а заправо реликвије новомученика јасеновачких. Оне преносе топографију логора, простора некадашњег уништавања, зверства и убијања који је освештан мученичком смрћу небројених новомученика који својим страдањем сведоче истинитост вере у Христово васкрсење. Тиме је простор смрти и уништења, и сам преображен у просторну икону васкрсења и тријумфа над смрћу,⁷ преображен у слику рајског насеља у којем душе Христових мученика почивају у крилу Аврамовом. Слике монахиње Марије јесу стога и визуелно сведочење, као и активни учесник у поступку *translatio Hierosolymi* и изображавању Јасеновца, не само села, логорског поља, а данашњег спомен-подручја и манастира, него и укупне територије некадашњег система концентрационих и логора смрти НДХ у Јасеновцу као Новог Јерусалима.

ist shapes his works, and even his own life, together with or in harmony with divine creation, i.e. guided by the principles of divine creation. That's why her works shine in the right light when seen from the perspective of such great Christian thinkers and theorists of icons and icon veneration as Pavel Florensky and Sergey Bulgakov.⁶

The paintings were created as expressions of the inner visions of the nun Marija in the places of terrible suffering and in the places where today, under the mounds, in the area of the former camp, rest the remains, and actually the relics of the new martyrs of Jasenovac. They convey the topography of the camp, the area of former destruction, brutality and killing that was sanctified by the martyrdom of countless new martyrs who, through their suffering, testify to the steadfastness of faith in Christ's resurrection. Thus, the space of death and destruction, itself transformed into a spatial icon of resurrection and triumph over death,⁷ turns into an image of a paradise where the souls of Christ's martyrs rest in the bosom of Abraham. Nun Marija's paintings are therefore also a visual testimony, as well as an active participant in the process of *translatio Hierosolymi* and depicting Jasenovac, not only the village, the camp field, and today's memorial area as well as the monastery, but the entire territory of the former concentration and death camp system of the ISC in Jasenovac as a New Jerusalem.

⁶ Владимир В. Бычков, В. Русская теургическая эстетика, Москва, Ладомир, 2007.

⁷ О просторним иконама, на основу перформативних својстава цариградске Одигитрије, в. Alexei Lidov, *Spatial icons. The miraculous performance with the Hodegetria of Constantinople*, у: *Hierotopy. Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*, edited by Alexei M. Lidov, Moscow, 2006, p. 349–372.

⁶ Владимир В. Бычков, В. Русская теургическая эстетика, Москва, Ладомир, 2007.

⁷ On spatial icons, based on the performative properties of the Constantinople Odigitria: Alexei Lidov, *Spatial icons. The miraculous performance with the Hodegetria of Constantinople*, in: *Hierotopy. Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*, edited by Alexei M. Lidov, Moscow, 2006, p. 349–372.

ЈАСЕНОВАЦ, УНУТРАШЊОСТ МАНАСТИРСКОГ КАТОЛИКОНА РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ, ПОГЛЕД КА ИСТОКУ

JASENOVAC, INTERIOR OF THE MONASTERY KATHOLIKON OF THE NATIVITY OF ST. JOHN THE FORERUNNER, VIEW TOWARDS THE EAST

Непосредно, то је најјасније приказано сликом *Благодатни огањ у Јасеновцу* која представља прво васкршње бденије монахиње Марије и сестринства које је у Јасеновац стигло са острва Бешке на Скадарском језеру којом приликом је епископ пакрачко-славонски Г. Јован донео из Свете земље, авионом преко Београда и Бањалуке, благодатни огањ који се чудесно, сваке године, јавља на Велику суботу у кувуклиону Гроба Господњег у Јерусалиму и, ширећи се рекама светлости из тог самог срца хришћанске икумене и обухватајући читаву васељену, објављује темељну и радосну истину: *Christos anesti! Христос васкресе!* Како преноси монахиња Марија, поводом своје инспирације да наслика слику *Колоне свештих новомученика*, сам Преосвећени епископ Г. Јован сведочи како се „нигде не

Most directly, this is clearly demonstrated by the picture of *Holy Fire in Jasenovac*, which represents the first Easter vigil of the nun Marija and the sisters who arrived in Jasenovac from the island of Beška on Lake Skadar, on which occasion His Eminence Jovan, Bishop of Pakrac and Slavonia, brought from the Holy Land, by plane via Belgrade and Banja Luka, the Holy Fire that appears miraculously every year on Holy Saturday in the Kouvouklion of the Holy Sepulcher in Jerusalem and, spreading in rivers of light from that very nucleus of the Christian oikoumene and encompassing the entire universe, announces the fundamental and the joyful truth: *Christos anesti! Christ is risen!* According to nun Marija, on the occasion of her inspiration to paint the image of the *Procession of the Holy New Martyrs*, Bishop Jovan testifies that “nowhere is Holy Saturday

ЈАСЕНОВАЦ, МАНАСТИР РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ, КАПЕЛА СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА ЈАСЕНОВАЧКИХ, ПОГЛЕД КА ИСТОКУ
 JASENOVAC, MONASTERY OF THE NATIVITY OF SAINT JOHN THE FORERUNNER, CHAPEL OF THE HOLY NEW MARTYRS OF JASENOVAC, VIEW TOWARDS THE EAST

осећа Велика Субота као на Гробу Господњем и овде на јасеновачким гробницама. Истина је, јер с пролећа земља од блата ђод чијим су „жртвеником душе закланих за ријеч Божију и за свједочанство Јагњетово које имаху” (Откривење 6:9), као да кипи и говори о сили Божјој што је у онима који под њом леже, и да ће се о васкрсењу мртвих отворити, а хорови светих устати у слави.“ Преношење тј. транспоновање сакралне топографије Свете земље на Славонију, на реке Саву и Уну као Нови Јордан, такође је јасно дато у сликама монахиње Марије, изнад свега у слици Јасеновачко Бојојављење. Слика Свешти пророк Илија у Млаки представља ово славонско село и место страдања бројних новомученика, нарочито деце, 528 деце млађе од четрнаест година, чији се ликови познају као звезде на небу

felt like at the Holy Sepulchre, and here at the Jasenovac tombs.” It is true, because in spring-time the muddy earth under which lies the altar of the souls of those innocents slaughtered for professing the Word of God and the Lamb of God (Revelation 6:9), feels as if boiling and speaks of the power of God that is in those who lie under it, and that it will open with the resurrection of the dead, and the choirs of the saints will rise in glory. The transferring ie. transposition of the sacred topography of the Holy Land to Slavonia, to the rivers Sava and Una as the New Jordan, is also clearly given in the paintings of nun Marija, above all in the painting of the *Jasenovac Theophany*. The painting of the *Holy Prophet Elijah in Mlaka* represents this Slavonian village as the place of suffering of numerous new martyrs, especially children, more precisely of the 528 chil-

ЈАСЕНОВАЦ, МОНАСТИР РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ, КАПЕЛА СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА ЈАСЕНОВАЧКИХ, ИКОНА СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА ЈАСЕНОВАЧКИХ СА ИКОНОСТАСА

JASENOVAC, MONASTERY OF THE NATIVITY OF SAINT JOHN THE FORERUNNER, CHAPEL OF THE HOLY NEW MARTYRS OF JASENOVAC, ICON OF THE HOLY NEW MARTYRS OF JASENOVAC ON THE ICONOSTASIS

ЈАСЕНОВАЦ, МОНАСТИР РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ, КАПЕЛА СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА ЈАСЕНОВАЧКИХ, ИКОНА БОГОРОДИЦЕ СТУДЕНИЧКЕ СА ИКОНОСТАСА

JASENOVAC, MONASTERY OF THE NATIVITY OF SAINT JOHN THE FORERUNNER, CHAPEL OF THE HOLY NEW MARTYRS OF JASENOVAC, ICON OF THE VIRGIN OF STUDENICA ON THE ICONOSTASIS

изнад Славоније. Ово село је приказано као Нова Јудејска пустиња у којој, по промисли Божјој, обитава велики старозаветни пророк Илија. Бака Драгино сећање са сликом пламена у којем су спаљиване, некада и живе, невинне жртве на Градини преображеног и насликаног у виду неопалиме купине као праслике Пресвете Мајке Божије, овде дате у иконографији Влахернишисе или Шире од Небеса, даје преображену и истинску природу овог страшног места страдања као Новог Синаја

dren under the age of fourteen who appear as the stars in the sky above Slavonia. This village is depicted as a New Judean Desert where, according to the providence of God, the great Old Testament prophet Elijah resides. *Grandmother Draga's Recollection* with the image of the flame in which innocent victims were burned, alive at times, transformed and painted in the form of a Burning Bush as the image of the Holy Mother of God, given here in the iconography of the Blachernitissa or Platytera type, gives the transformed and

ЈАСЕНОВАЦ, МАНАСТИР РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ, КАПЕЛА СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА ЈАСЕНОВАЧКИХ, ИКОНА ГОСПОДА СВЕВИДЕТЕЉА СА ИКОНОСТАСА

JASENOVAC, MONASTERY OF THE NATIVITY OF SAINT JOHN THE FORERUNNER, CHAPEL OF THE HOLY NEW MARTYRS OF JASENOVAC, ICON OF CHRIST PANTEPOTES ON THE ICONOSTASIS

ЈАСЕНОВАЦ, МАНАСТИР РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ, КАПЕЛА СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА ЈАСЕНОВАЧКИХ, ИКОНА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ СА ИКОНОСТАСА

JASENOVAC, MONASTERY OF THE NATIVITY OF SAINT JOHN THE FORERUNNER, CHAPEL OF THE HOLY NEW MARTYRS OF JASENOVAC, ICON OF ST. JOHN THE FORERUNNER ON THE ICONOSTASIS

пред којим насликани новомученик, попут Новог Мојсија, скида обућу своју како би ступио на свето тло.

Слике монахиње Марије тиме сведоче о дугом трајању и активно учествују у остваривању *hic et nunc* старе традиције *translatio Hierosolymī* посведочене у српској историји писаним изворима, као и просторно-визуелним остварењима још од времена Светог Саве I Српског (1219–1233) и Светог Симеона Мироточивог (око 1166–1196). Конструисање

true nature of this terrible place of suffering on the Gradina side of the river Sava as a New Sinai before which the painted new martyr, like a New Moses, takes off his shoes in order to step on the holy ground.

The paintings of nun Marija thus bear witness to a *longue durée* concept and actively participate in the realization *hic et nunc* of the ancient tradition of *translatio Hierosolymī*, attested in Serbian history by written sources, as well as spatial-visual imagery, since the time of

Нових Јерусалима реализује се, на основу архетипског примера оствареног у престоници хришћанског Римског царства, Цариграду, литуријском праксом, текстовима и визуелно-просторним средствима. Идеја, поступак и средства којима се ствара сакрална топографија и тиме сакрализује један простор као место остваривања колективног идентитета једне историјске хришћанске заједнице, како на Истоку тако и на Западу, дубоко су повезани и утемељени у концепту, поступцима и средствима теолошке и историјске реализације идеје богомчуваног и богомизабраног места што је у темпоралној историји остварено најпре у светом граду Јерусалиму, а потом и у Цариграду, архетипској хришћанској престоници као Новом Јерусалиму. Тако је, у складу са овим универзално прихваћеним постулатом хришћанске цивилизације, и настанак сакралне топографије Србије, у чијем темељу стоје идеје и делатност Светог Саве I Српског, везан за идеју и поступак *translatio Hierosolymi*, као константу и окосницу њеног идентитета током читавог периода државне самосталности, од XII до XV века, али и након тога. О (константном) настајању и трајању сакралне топографије средњовековне Србије, утемељене на таквим основама, сведоче и писани и извори из домена визуелне културе као манифестација *religio spiritualis* у истој мери колико и *religio carnalis*. У складу са општом праксом хришћанског средњег века, овај сложени поступак заснован је на суптилној интеракцији теолошко-идеолошких идеја и просторно-визуелних медија. Обе његове димензије, оба кључна чиниоца, преузета су и прихваћена, а такође и локалним условима и датим историјским оквирима прилагођена, од универзалног модела *translatio Hierosolymi* – оличеног у најпотпу-

Saint Sava I of Serbia (1219–1233) and Saint Simeon the Myroblite (around 1166–1196). Based on the archetypal example realized in the capital of the Christian Roman Empire, Constantinople, the construction of the New Jerusalem is realized through liturgical practice, texts and visual-spatial means. The idea, procedure and means by which a sacred topography is created and thereby sacralized as a place of realization of the collective identity of a historical Christian community, both in the East and in the West, are deeply connected and grounded in the concept, procedures and means of the theological and historical realization of the idea of a God-protected and God-chosen place, which in temporal history was realized first in the holy city of Jerusalem, and then in Constantinople, the archetypal Christian capital as the New Jerusalem. Thus, in accordance with this universally accepted postulate of Christian civilization, the creation of the sacred topography of Serbia, which is based on the ideas and activities of Saint Sava I of Serbia, is linked to the idea and procedure of *translatio Hierosolymi*, as a constant and the axis of its identity during the entire period of duration of the Serbian medieval state, from the 12th to the 15th century, but also after that time. The (constant) act of creation and duration of the sacred topography of medieval Serbia, based on such foundations, is evidenced by both written and visual sources as a manifestation of *religio spiritualis* to the same extent as *religio carnalis*. In accordance with the general practice of the Christian Middle Ages, this complex procedure is based on a subtle interaction of theological-ideological ideas and spatial-visual media. Both of its dimensions, both key factors, were taken over and accepted, and also adapted to local conditions and given historical frameworks, from the universal model of *translatio Hierosolymi* - embodied in the

нијем виду у поступку и средствима уобличавања идентитета престонице ромејског царства као *umbilicus mundi*, *ophthalmos tis gis* и Новог Јерусалима. Она се крећу од текстова различитих жанрова до различитих чинилаца реликвијарног, просторног и визуелног уобличавања хијеротопије, што све у синергији ствара идентитет и статус датог места као богомизабраног и богомчуваног, а пејсаж преображава у просторну икону Новог Јерусалима и земље Новог Израиља.⁸

Слике монахиње Марије су слике таквих оживљених пејзажа, просторних икона испуњених људским фигурама. То су стварни простори страдања жртава јасеновачког логора, озарени светлошћу васкрсења и тиме преображени у идеалне просторе. Хумке и пејзажи испуњени сликама васкрслих тела светих новомученика дају слику еденског предела који и ликовно подсећа на изображења насликана уз хомилије Јакова Кокиновафоса, нарочито оне из илуминираног рукописа насталог у Цариграду за севастократорку Ирину, снаху цара Јована II Комнина (1118–1143) (Vat. gr.1162).⁹ И слика самог манастира Јасеновац данас или пак слика молитвеног прослављања новомученика јасеновачких на хумци испод које леже њихове свете мошти – *Слава мученицима на хумки*, геометријски савршеним

most complete form in the process and means of shaping the identity of the capital of the Christian Roman Empire as *umbilicus mundi*, *ophthalmos tis gis* and New Jerusalem. They range from texts of different genres to various factors of reliquary, spatial and visual shaping of *hierotopia*, all of which, in synergy, creates the identity and status of a given place as one chosen by God and protected by God, and transforms the landscape into a spatial icon of the New Jerusalem and the land of New Israel.⁸

Nun Marija's paintings are pictures of such revived landscapes, spatial icons filled with human figures. These are the real spaces of suffering of the victims of the Jasenovac camp, illuminated by the light of the resurrection and thus transformed into ideal spaces. Mounds and landscapes filled with images of the resurrected bodies of the holy new martyrs give an image of the Edenic landscape, which is also artistically reminiscent of the images painted with the homilies of Jacob Kokinovafos, especially those from the illuminated manuscript created in Constantinople for Sebastokrator Irina, daughter-in-law of Emperor John II Komnenos (1118–1143) (Vat. Gr. 1162).⁹ And the image of *Jasenovac Today* or the image of the prayer celebration of the new martyrs of Jasenovac on the mound under which their holy relics lie – *Glory to the Martyrs on the*

⁸ О овоме подробно, са опсежном литературом и изворима, Јелена Ердџан, *Изабрана места. Конструисање Нових Јерусалима код православних Словена*, Београд 2013 (= *Chosen Places, Constructing New Jerusalem in Slavia Orthodoxa*, Brill 2017). В. такође Alexei Lidov, *New Jerusalem. Transferring of the Holy Land as generative matrix of Christian culture*, in: *New Jerusalem. Hierotopy and Iconography of Sacred Spaces*, ed. by Alexei Lidov, Moscow 2009, 8–10; Jelena Erdeljan, *Strategies of Constructing Jerusalem in Medieval Serbia*, in: *Visual Constructs of Jerusalem*, ed. by Bianca Kühnel, Gallit Noga-Banai, HanaVorholt, Brepols 2014, 231–240, са широм литературом и изворима.

⁹ https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1162

⁸ On this subject in detail, with extensive bibliography and sources, Jelena Erdeljan, *Chosen Places, Constructing New Jerusalem in Slavia Orthodoxa*, Brill 2017. See also Alexei Lidov, *New Jerusalem. Transferring of the Holy Land as generative matrix of Christian culture*, in: *New Jerusalem. Hierotopy and Iconography of Sacred Spaces*, ed. by Alexei Lidov, Moscow 2009, 8–10; Jelena Erdeljan, *Strategies of Constructing Jerusalem in Medieval Serbia*, in: *Visual Constructs of Jerusalem*, ed. by Bianca Kühnel, Gallit Noga-Banai, HanaVorholt, Brepols 2014, 231–240, with extensive bibliography and sources.

⁹ https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1162

ЈАСЕНОВАЦ, УНУТРАШЊОСТ МАНАСТИРСКОГ КАТОЛИКОНА РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ, РЕЉЕФ КОСОВКА ДЕВОЈКА

JASENOVAC, INTERIOR OF THE MONASTERY KATHOLIKON OF THE NATIVITY OF ST. JOHN THE FORERUNNER, KOSOVKA DEVOJKA RELIEF PLAQUE

хармоничним композицијама хеликса или фибоначијевог низа дају слику универзалног космичког савршенства и сагласја, споја неба и земље у чијем центру леже, које почива и темељи се на жртвоприношењу Христу и жртвама Христа ради пострадалих.

Слике монахиње Марије су у потпуности антропоцентричне, а суштински христоцентричне. Слика људског лика, његовог духовног бића, од Бога створеног и крштењем у Христа обученог, јесте икона. Историјски проистекла и иконографски изведена из фајумских портрета, као слика покојника у оностраном животу, портрета као залога постојања и након физичког нестанка, икона је-

Mound, the geometrically perfect harmonic compositions of the helix or the Fibonacci sequence give an image of universal cosmic perfection and harmony, the union of heaven and earth in the center of which lies the sacrifice to Christ and the sacrifices of the victims martyred for their faith in Christ. The images of nun Mary are completely anthropocentric, and essentially Christocentric. The image of the human figure, of his spiritual being, created by God and clothed in Christ by baptism, is an icon. Historically derived and iconographically derived from the Fayum portraits, as an image of the deceased in the after-life, a portrait as a pledge of existence even after physical disappearance, an icon is a portrait that

сте портрет који није само то, тј. није уопште натуралистички приказ топографије физичког тела, фотографски атлас из анатомије или физиологије. „У овом смислу и изображење човека – условно ћемо га звати портрет – има посла, пре свега, са идеалном формом људског тела, са ликом човечности, а затим и са индивидуалним цртама које имамо у датом лику.“¹⁰ Заиста, индивидуалне црте одређених датих и појединачних ликова, као и неки делови њихове одеће, засноване су на документованим историјским изворима и преносе, иако не као непосредне портрете, црте индивидуалних познатих пострадалих уводећи их и спајајући их са универзалним општим ликом новомученика. То се, пре свега, односи на ликове деце, можда понајвише на сликама: *Ушочишће за децу Диане Будисављевић, Колона светљих новомученика, Крик малој лојораша, Сан малих лојораша и Точак сѣрагања*. Српска народна ношња која је присутна на неколико слика (*Тојола ужаса, Бака Љубино сећање, Божић у лојору, Бака Драјино сећање*) такође је једновремена и непосредна визуелизација сведочења очевидаца страдања као и општи идентитетски маркер страдалних светих новомученика српских.

Сви ликови са слика монахиње Марије садржани су у Христовом лику што се посебно читава у слици *Јасеновачки образ Господњи* где су мали новомученици и дословно смештени у Христов крстасти нимб. Христов лик у себи садржи све индивидуалности, а Бог је изобразио управо у својој свечовечности. Свечовечност лика Христовог омогућава и собом пројављује савршеног човека, показује истински лик човечности. Тело Спаситељево је на-

is not only that, i.e. it is not at all a naturalistic representation of the topography of the physical body, a photographic atlas of anatomy or physiology. “In this sense, the image of a man - we will conditionally call it a portrait - has to do, first of all, with the ideal form of the human body, with the image of humanity, and then with the individual features that we have in a given image.”¹⁰ Indeed, the individual features of certain given and individual figures, as well as some parts of their clothing, are based on documented historical sources and convey, although not as direct portraits, the features of individually identified victims while combining them with the universal general image of the new martyr. This, first of all, refers to the characters of children, perhaps most of all in the pictures: *Children’s Sanctuary of Diana Budisavljević, Procession of the Holy New Martyrs, Cry of a Little Inmate, Dream of the Little Inmates, and Wheel of Suffering*. The Serbian national costume, which appears in several pictures (*Poplar of Horrors, Grandmother Ljuba’s Recollection, Christmas in the Camp, Grandmother Draga’s Recollection*) is likewise, and simultaneously, an immediate visualization of the testimony of eyewitnesses to the suffering as well as a general identity marker of the suffering Serbian holy new martyrs.

All the figures from the paintings of nun Mary are contained in the image of Christ, which is particularly evident in the picture of the the *Jasenovac Mandylion*, where the representations of the little new martyrs are literally placed in the cruciform halo of Christ. The image of Christ contains all individualities, and God is teachable precisely in his omniscience. The universality of the image of Christ enables and manifests the

¹⁰ Булгаков, op. cit., 78.

¹⁰ Булгаков, op. cit., 78.

ЈАСЕНОВАЦ, МОНАСТИР РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ, СПОМЕНИК РУСКО-СРПСКОГ СТРАДАЊА

JASENOVAC, MONASTERY OF SAINT JOHN THE FORERUNNER, MONUMENT OF RUSSIAN-SERBIAN MARTYRDOM

диндивидуално зато што је „све-индивидуално” тј. апсолутно индивидуално. Због такве суштинске свечовечности лика Христовог у иконопису током векова било је и јесте могуће да Христов лик поприма одређене националне

perfect man, shows the true image of humanity. The Savior's body is super-individual because it is "all-individual" ie. absolutely individual. Because of such essential universality of the image of Christ in icon painting over the centuries, it was and is possible for the image of Christ to take on certain national features.¹¹ This is evident in the works of nun Marija, especially clearly, for example, in the image of the suffering of the Roma - *The Wheel of Suffering*. In addition, the *Jasenovac Mandyllion* is, in its meaning and iconography, an *acheiropoitos* image of Christ, proof of the truthfulness of the dogma of the incarnation and the hope for a universal resurrection in Christ. First of all, visually, it is associated with one of the most historically important representations of the Mandyllion, the icon of the Novgorod Mandyllion from the 12th century. Not only does this double-sided icon, with a representation of face of Christ not made by human hand on one side and the relic of Christ's Passion worshiped by two angels on the other side, actualize the presence of relevant and highly revered shrines of Jerusalem and Constantinople, the Holy Sepulchre and the church of the Pharos, and emphasize the historical and symbolic aspects of the archetype, it also underlines a whole series of ideas about the connection between sacral centers: the idea of *translatio Hierosolymi* through the transfer of relics (Passion relics) and the creation of a space marked with the seal of the presence of the living God (*Mandyllion*). As a result of the presence of the *Mandyllion*, a certain *locus* would have the status of a God-protected and God-chosen place, equal to that of Jerusalem, Edessa and Constantinople. Unlike the other important relic of Christ in Jerusalem not made by human hand -

¹¹ Ibid., 83.

црте.¹¹ У делу монахиње Марије то се читује, посебно јасно, на слици страдања Рома – *Точак сїпрадања*. Уз то, Јасеновачки образ Госїодњи је својим смислом и иконографијом јасеновачки *Мандилион*, нерукотворени лик Христов настао приљубљивањем тканине на лице оваплоћеног Логоса, доказ истинитости догме о оваплоћењу и наде у свеопште васкрсење у Христу. Он понајпре асоцира на једну од историјски најважнијих представа *Мандилиона*, на икону новгородског *Мандилиона* из XII века. Ова двострана икона са представом нерукотвореног образа с једне и реликвија Христовог страдања којима се клањају два анђела са друге стране, не само да актуелизује присуство јерусалимских, а потом цариградских светиња и наглашава историјске и симболичке аспекте архетипа, већ и истиче читав низ идеја о повезаности и прејемству сакралних центара: идеју *translatio Hierosolymi* путем преношења реликвија (реликвија страдања) и стварања простора обележеног печатом присуства Бога живог (*Мандилион*). Захваљујући присуству *Мандилиона*, одређени простор би имао статус богомчуваног и богомизабраног места, једнак Јерусалиму, Едеси и Цариграду. За разлику од друге важне јерусалимске нерукотворене Христове *ex contactu* реликвије – отиска његових стопала на Маслиновој гори на месту Вазнесења – *Мандилион* је, сам по себи, доказ преносивости светости, премештања присуства божанске силе.¹² Оруђа страдања Христовог на јасеновачком *Мандилиону* узела су образ логорске жице, оруђа страдања малих новомученика.

¹¹ Ibid., 83.

¹² О *Мандилиону*, а посебно новгородском *Мандилиону* в. Јелена Ердељан, *Избрана месїа*, 144–145.

the imprint of his feet on the Mount of Olives at the place of the Ascension - the Mandyllion is, in itself, proof of the transferability of holiness, the transference of the presence of divine power.¹² The instruments of Christ's Passion on the *Jasenovac Mandyllion* take the form of camp wire, the instrument of suffering of the little new martyrs.

The images of nun Marija provide a universal icon, but also an individual and historically accurate image of the new martyr, composed on the basis of preserved photographs and real characters of the victims. In this, as well as in the general iconographic sense, although they were not painted with the intention and for the purpose of being icons in a liturgical function, they contribute significantly to the development of the iconography of the new martyrs, and even more to the general consideration of the problem of the iconography of the new martyrs, especially the Serbian new martyrs who suffered in the Independent State of Croatia.¹³ This is where the question of the canon of depicting the figures of saints, including the Lord himself, arises. Here, we should especially keep in mind that the canon is "like the treasury of the living memory of the Church [...] its conciliar inspiration, and as such it is a type of church tradition that exists side by side with its other forms (such as: patristic literature, liturgical tradition and other)."¹⁴ Today, this

¹² About the Mandyllion, and the Novgorod Mandyllion see Jelena Erdeljan, *Chosen Places*, 144–145.

¹³ On the iconography of the new martyrs: Новомученици: Полиперспектива (<https://www.2.muzejgenocida.rs/izdanja-muzej-zrtava-genocida-beograd/strucni-casopisi-izbornici/novomucenici>), and in particular Радмила Несторовић, Проблеми иконографије новомученика српских сагледани кроз рад на икони Св. свештеномученика Станислава, у: Новомученици: Полиперспектива V, уредили Епископ пакрачко-славонски Г. Јован (Ћулибрк), Стефан Радојковић, Београд 2021, 163–172.

¹⁴ Bulgakov, op.cit., 87.

Слике монахиње Марије дају универзалну икону, али и индивидуалну и историјски прецизну слику новомученика сачињену на основу сачуваних фотографија и стварних ликова пострадалих. У том, као и општем иконографском смислу, иако нису сликане са намером и наменом да буду иконе у литургијској функцији, оне знатно доприносе развоју иконографије новомученика, а још више општем промишљању проблематике иконографије новомученика, посебно српских новомученика пострадалих у Независној Држави Хрватској.¹³ Ту се отвара и питање иконичног

living memory also includes the new martyrs who suffered in the Independent State of Croatia, especially those killed in the ISC concentration and death camp system in Jasenovac, as the largest Croatian camp of the most brutal methods of torture and killing. The pictures of nun Marija particularly contribute to the development of the iconography of the new martyrs of Jasenovac by striving towards the saint's image perceived and depicted in the light of the resurrection while, where possible, bringing into the living memory of the Church the actual images of the historical martyrs, the circumstances of their death, the true environment their martyrdom.

Each and every picture created by nun Marija is important in this sense, but perhaps we could emphasize the *Poplar of Horrors*, *Jasenovac Theophany*, *Grandmother Ljuba's Recollection*, *Children's*

¹³ О иконографији новомученика в. зборнике *Новомученици: Полијерсејекција* (<https://www.2.muzejgenocida.rs/izdanja-muzej-zrtava-genocida-beograd/strucni-casopisi-izbornici/povomucenici>), а посебно Радмила Несторовић, Проблеми ико-

канона изображавања ликова светих, па и самог Господа. Овде посебно треба имати на уму да је канон „попут ризнице живог памћења Цркве [...] њено саборно надахнуће, и као такво оно је врста црквеног предања које постоји напоредно са његовим другим видовима (као што су: светоотачка књижевност, литургијско предање и слично).“¹⁴ Ово живо памћење укључује данас и новомученике пострадале у Независној Држави Хрватској, а посебно оне убијене у систему концентрационих и логора смрти НДХ у Јасеновцу као највећем хрватском логору најсвирепијег мучења и убијања. Слике монахиње Марије нарочито доприносе развоју иконографије новомученика јасеновачких тиме што, где је то могуће, настоје на веродостојности светитељског лика који јесте прображен и изображен у светлости Васкрсења, али истом мером и уноси у живо памћење Цркве ликове историјских страдалника, околности њихове смрти, истинито окружење њиховог мучеништва.

Свака слика монахиње Марије важна је у том смислу, али бисмо можда посебно могли да нагласимо: *Тојолу ужаса, Јасеновачко Бојојављење, Бака Љубино сећање, Ушочишће за децу Диане Будисављевић, Мале градинске новомученике, Колону новомученика, Сабласно језеро, Великомученички Јасеновац, Свеће мученике у Пичилијевој ђећи, Јушро на лојорској жици, Свећој пророка Илију у Млаки, Свећој великомученика Георгија на јушу за лојор, Сан малих лојораша и Бака Драино сећање*. Овим сликама такође је обухваћен и читав низ локалитета који

Sanctuary of Diana Budisavljević, Infant New Martyrs of Gradina, Procession of the Holy New Martyrs, Ghostly Lake, Megalomartyr Jasenovac, Holy Martyrs in Pičili's Furnace, Morning on the Camp Wire, Holy Prophet Elijah in Mlaka, Holy Megalomartyr Georgios on His Way to the Camp, Dream of the Little Inmates, and Grandmother Draga's Recollection. These images also include a whole series of localities that belonged to the Jasenovac camp system, the entire complex topography of the death camps on both sides of the Sava and along the Una and around their confluence, as well as a historically accurate representation of scenes of mass and individual suffering based on the testimony of surviving eyewitnesses and co-sufferers. The natural environment of the camp system - from Mlaka and the embankment, the lake in Ciglan, the banks of the Sava and the Una, the frozen river surface, the Poplar of Horrors on the river bank, Gradina and the Dubica limestones - has been faithfully reproduced. The story about the creation of the painting of the *Holy Martyrs in Pičili's Furnace* and the visit of nun Marija, after she had already finished the painting, to the site of Dubičke krečane (the lime kilns of Dubica) is particularly interesting. It was there that she saw the furnace for the first time in its actual geographical environment and historical appearance from the time of the Independent State of Croatia, as she had previously, by God's providence, painted it. It is the type of furnace in which the bodies of the already exhausted were burned in Jasenovac, although the new martyrs were also burned alive, including a large number of children.

The pictures of nun Marija are also images of memorial practice, ie. of the liturgical celebration of the new martyrs of Jasenovac, such as the breaking the celebratory bread offering or cake (slavski kolač) on the mound depicted as part of

нографије новомученика српских сагледани кроз рад на икони Св. свештеномученика Станислава, у: *Новомученици: Полијерскејшва V*, уредили Епископ пакрачко-славонски Г. Јован (Ђулибрк), Стефан Радојковић, Београд 2021, 163-172.

¹⁴ Булгаков, op.cit., 87.

су припадали систему јасеновачког логора, читаву комплексну топографију логора смрти са обе стране Саве и дуж Уне и око њеног ушћа, као и историјски тачно представљање сцена масовног и појединачног страдања дато на основу сведочења преживелих очевидаца, сапатника. Природно окружење система логора – од Млаке и насипа, језера у Циглани, обале Саве и Уне, залеђене речне површине, *Тојоле ужаса* на речној обали, Градине и дубичких кречана – верно је пренето. Посебно је занимљива прича о настанку слике *Свети мученици у Пичилијевој ђећи* и посети монахиње Марије, након што је слику насликала, локалитету дубичких кречана. Ту је она први пут видела пећ у стварном географском амбијенту и историјском виду из времена Независне Државе Хрватске какву је претходно, по промисли Божјој, насликала. То је тип пећи у којој су у Јасеновцу паљена тела већ уморених, али су спаљивани и живи новомученици, укључујући и велики број деце.

Слике монахиње Марије јесу и слике мемооријалне праксе тј. литургијског прослављања новомученика јасеновачких, попут резања колача на хумки датог у оквиру *Славе мученика на хумки*. Осим што визуелно бележе и памте литургијско прослављање новомученика, оне сведоче о савременицима који су имали и даље имају кључну улогу у успостављању и развијању култа и богослужбеног прослављања Светих новомученика јасеновачких. Настала је поводом дана новомученика јасеновачких обележеног молитвеним црквеним и народним сабрањем у септембру 2016. године, кад је Јасеновац посетио и Његова свесветост васељенски патријарх Г. Г. Вартоломеј. Тако се на слици, поред овог епископа Константиновог града, јасно могу идентификовати и патријарх Српске православне цркве Иринеј, митрополит

the *Glory to the Martyrs on the Mound*. In addition to visually recording and remembering the liturgical celebration of the new martyrs, they bear witness to contemporaries who had and continue to play a key role in the establishment and development of the cult and liturgical celebration of the Holy New Martyrs of Jasenovac. It was created on the occasion of the Day of the New Martyrs of Jasenovac, which was marked by an assembly of the people and the clergy gathered there in prayer in September 2016, at the time of the visit of His Holiness Ecumenical Patriarch Bartholomew I of Constantinople. Thus, in the picture, in addition to the archbishop of the City of Constantine, the Patriarch of the Serbian Orthodox Church Irinej, Metropolitan of Montenegro and the Littoral Amfilohije, Metropolitan of Zagreb and Ljubljana – now His Holiness Serbian Patriarch Porfirije, retired bishop of Zahumlje and Herzegovina Athanasius and His Eminence Bishop Jovan of Pakrac and Slavonia, Mother Abbess of the Monastery of the Nativity of St. John the Forerunner in Jasenovac Seraphima and a multitude of the faithful. Thus, the purpose and meaning of martyrdom, directed towards the eschaton and illuminated by the universal resurrection, is represented as a pledge for salvation, not only of the victims, but of the entire Serbian nation. This is an image of the union of the past, the present, and the eschatological future. It is also a combination of elements of Eastern Christian iconography and a compositional solution that, as nun Marija herself testifies, can be found in a famous fresco from Mantua by the Italian Renaissance painter Andrea Mantegna.

The picture *Anastasis in the Camp*, a visual union the greatest places of suffering of the Serbian and Jewish people, Auschwitz and Jasenovac, is also, in an indirect way, a reflection and part of contemporary memorial practice and li-

црногорско-приморски Амфилохије, митрополит загребачко-љубљански, а у ово наше време Његова светост патријарх српски Г. Г. Порфирије, умировљени епископ захумско-херцеговачки Атанасије и епископ пакрачко-славонски Г. Јован, мати игуманија манастира Рођења Светог Јована Претече у Јасеновцу Серафима и бројни верни народ. Тиме се остварује ка есхатону усмерена и свеопштим васкрсом озарена слика смисла мучеништва као залог спасења, не само страдалих, већ читавог српског рода. Слика споја прошлости, садашњости и есхатолошке будућности. Она је, такође, спој елемената источнохришћанске иконографије и композиционог решења које се, како сама монахиња Марија каже, налази у једној познатој фресци из Мантове италијанског ренесансног сликара Андрее Мантење.

Слика *Васкрс у лојору*, која визуелним средствима спаја највећа места страдања српског и јеврејског народа, Аушвиц и Јасеновац, такође је, на посредан начин, одраз и део савремене меморијалне праксе и молитвеног сећања на жртве нацистичког и хрватског систематског и планског уништавања Срба и Јевреја, Холокауст и геноцид. Настала је са посебним благословом васељенског патријарха Г. Г. Вартоломеја поводом његове посете овим логорима смрти, Јасеновцу 2016. и Аушвицу, у пратњи епископа пакрачко-славонског Г. Јована, три године касније, 2019. године. Њено композиционо и укупно визуелно решење засновано је на тријумфалној представи Христовог силаска у Ад, насликаној у апсиди јужног параклиса цркве Христа Хоре у Цариграду, задужбини Теодора Метохита, ученог високог званичника на двору ромејског цара Андроника II (1282–1328) осликаној почетком XIV века, између 1315. и 1321. године, широко препознатљивој и за укупну хришћанску уметност амблемат-

turgical commemoration of the innocent victims of the systematic and planned destruction of Serbs and Jews executed by Nazi Germany and the Independent State of Croatia, the Holocaust and genocide. This particular picture was created with the special blessing of the Ecumenical Patriarch Bartholomew I on the occasion of his visit to these death camps, Jasenovac in 2016 and Auschwitz, accompanied by Bishop Jovan of Pakrac and Slavonia three years later, in 2019. Its compositional and overall visual solution is based on the triumphal representation of Christ's Descent into Hades as painted at the beginning of the 14th century, between 1315 and 1321, in the apse of the southern parekklesion of the Church of Christ Chora in Constantinople, the endowment of Theodore Metochitos, a learned high official at the court of the Roman emperor Andronicus II (1282–1328). This fresco from the Chora is a widely recognizable and emblematic image of the Resurrection as a victory over Death and Hades in Christian art in general. The gates of Hades, which Christ destroyed by His descent and binding Satan for a thousand years, are equated with the gate of the Nazi system of concentration and death camps in Auschwitz, which is unequivocally indicated by the inscription *Arbeit macht frei* which marked the entrance to the Nazi camp. Scattered across the abyss lie the invalid instruments of murder, *instumenta martirii*. Auschwitz and Jasenovac are clearly marked with barbed wire, i.e. with a brick wall that surrounded them. The progenitors Adam and Eve, as well as the other Old Testament righteous who were rescued from Hell and Death, are replaced in nun Marija's painting by representations of camp inmates from Auschwitz and Jasenovac who were clearly identified by their camp uniforms, on the one hand, and Serbian folk costumes, on the other. Old Testament prophets are

ској слици Васкрсења као победе над смрћу и Адом. Вратнице Ада, које је Христос разрушио својим силаском и везивањем сатане на хиљаду година, изједначене су са капијом нацистичког система концентрационих и логора смрти у Аушвицу што је недвосмислено назначено натписом *Arbeit macht frei* којим је обележен овај улаз у нацистички логор. Разбацано по адском понору лежи поништено оруђе уморства, *instumenta martirii*. Аушвиц и Јасеновац јасно су назначени бодљикавом жицом тј. зидом од цигала који су их опасавали. Прародитељи Адам и Ева, као и други старозаветни праведници који су избављени из Ада и смрти, замењени су представама логораша из Аушвица и Јасеновца који су јасно идентификовани логорским униформама, са једне, и српском народном ношњом, са друге стране. На небу над њима бдију старозаветни пророци – цар Давид и пророк Исаија изнад низа страдалника из Аушвица, а свети Илија и Јован Претеча изнад новомученика јасеновачких, њихови свети заштитници и заступници којима су посвећене цркве у Јасеновцу и Млаки.

Ова слика у којој су спојени новомученици јасеновачки и страдалници из Аушвица као да је на трагу исте идеје којом је вођен био Марк Шагал кад је, године 1938, тада већ у Паризу, у јеку антисемитске пропаганде, погрома и догађаја у Немачкој пре и после Кристалне ноћи, насликао платно названо *Бело распеће*, које се данас налази у Чикагу у Институту уметности (Art Institute of Chicago). Ова Шагалова слика је једна у серији композиција које представљају Исуса као јеврејског мученика чији је јеврејски идентитет посебно наглашен талитом, јеврејским молитвеним шалом и једним од кључних маркера јеврејског идентитета из којег је изведена и застава државе Израел, којим је опасан. Сцене које окружују крст на сликама Мар-

watching over them in the sky - King David and Prophet Isaiah over the victims from Auschwitz, and Saints Elijah and John the Forerunner, being their holy protectors and advocates to whom the churches in Jasenovac and Mlaka are dedicated, over the new martyrs of Jasenovac.

This painting, in which the new martyrs of Jasenovac and the victims of Auschwitz are combined, seems to follow the same idea that guided Marc Chagall when, in 1938, and already in Paris, in the midst of anti-Semitic propaganda, pogroms and events in Germany before and after the Kristallnacht, he painted the *White Crucifixion*, now in the Art Institute of Chicago. This painting by Chagall is one of a series of compositions that represent Jesus as a Jewish martyr whose Jewish identity is particularly emphasized by the tallit, a Jewish prayer shawl and one of the key markers of Jewish identity based on which the flag of the State of Israel has been created. The scenes surrounding the cross in the paintings of Marc Chagall are contemporary scenes of the suffering of the Jews and convey the demolitions, burning of synagogues, pogroms and expulsions. Jesus' suffering on the cross is identified with the suffering of the Jewish people, and the Nazis with those who crucified Jesus.¹⁵

In addition to the tradition of Byzantine and especially Serbian medieval art, the pictures of nun Marija find visual models and inspiration in naïve and folk art, as well as in contemporary icon painting. As she herself testifies, she finds visual and iconographic types and models among the treasures of Christian art in general and especially of those of the Christian Roman Empire – also a fundamental part of Serbian art

¹⁵ <https://www.artic.edu/artworks/59426/white-crucifixion>

JACEHOBAII, PEKA CABA
JASENOVAC, THE SAVA RIVER

ка Шагала савремене су сцене страдања Јевреја и преносе рушења, паљења синагога, погроме и протеривања. Исусово страдање на крсту поистовећује се са страдањем јеврејског народа, а нацисти са онима који су разапели Исуса.¹⁵

Поред традиције византијске, а нарочито српске средњовековне уметности, слике монахиње Марије налазе визуелне предлошке и инспирацију и у наивној и народној уметности, као и у савременом иконопису. Ликовни и иконографски типови и предлошци, узорни слика монахиње Марије, као што она сама сведочи, налазе се у хришћанској уметности претходних епоха, нарочито у уметности хришћанског Римског царства која лежи и у основи српске уметности од времена примања хришћанске вере, али и у традицији других хришћанских народа на Истоку, попут Грузина чијом су традицијом, као и савременим ликовним стваралаштвом, такође надахнуте ове слике. Сама монахиња Марија наводи своје сасвим циљано откривање и симболички конотиране узорне у српском средњовековном сликарству – фреско живопису, иконопису, минијатури. Јасно се идентификује од стране саме ауторке лик Светог пророка Илије на слици *Свети пророк Илија у Млаки* као намерни цитат његове представе из ђаконикона Богородичине цркве манастира Грачанице, задужбине Светог краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321), осликане пред сам крај његове владавине и живота. Код слике *Јуџиро на лојорској жици* такође се јасно наводи асоцијација на Распеће које прекрива читав западни зид наоса Богородичине цркве у Студеници, задужбини и маузолеју оснивача српске државе, Светог Симеона Мироточивог, а настало осликавањем

since the time of receiving the Christian faith, as much as the traditions of Christian nations in the East, such as the Georgians, whose tradition, as well as contemporary art, has also provided inspiration in her work. nun Marija herself cites the quite precisely designated and symbolically connoted models that she found in Serbian medieval art - fresco painting, icon painting, and illumination. She herself clearly identifies the figure of the Holy Prophet Elijah in the painting *Holy Prophet Elijah in Mlaka* as a deliberate citation of his image as seen in the diaconicon of the Church of the Virgin of the Gračanica monastery, the endowment of the Holy King Stefan Uros II Milutin (1282–1321), painted towards the very end of his reign and his life. With the painting *Morning on the Camp Wire*, there is also a clear association with the scene of the Crucifixion covering the entire western wall of the nave of the Church of the Virgin in Studenica, the endowment and mausoleum of the founder of the Serbian state, Saint Simeon the Myroblite, which was painted in 1208/1209 through the efforts of his youngest son, the founder and first archbishop of the Serbian Orthodox Church, Saint Sava I the Serbian. The topos and artistic motif of the Tree of Life or Life-giving Tree can also be recognized in other pictures created by nun Marija, especially so in the *Poplar of Horrors*. The omnipresence of this motif in the paintings of nun Marija indicates not only iconographic and historical, but also ontological, metaphysical continuity with the overall program of decoration of the Church of the Virgin in Studenica as the New Tabernacle of the Serbian people.

One could freely say that the motif of the Holy Cross as the Tree of Life is the defining motif of the sacral and, accordingly, also of the visual identity of the katholikon of the Studenica monastery dedicated to the feast of the Dormi-

¹⁵ <https://www.artic.edu/artworks/59426/white-crucifixion>

1208/1209. за које је најзаслужнији био његов син, оснивач и први архиепископ Српске православне цркве, Свети Сава I Српски. Топос и ликовни мотив дрвета живота или живоносног дрвета препознаје се и на другим сликама монахиње Марије, посебно јасно на слици *Тойола ужаса*. Свеприсутност овог мотива на сликама монахиње Марије упућује не само на иконографски и историјски, већ и на онтолошки, метафизички континуитет са укупним програмом декорације Богородичине цркве у Студеници као Нове скиније српског народа.

Могло би се слободно рећи да је мотив Часног крста као Дрвета живота носећи мотив сакралног па, сходно томе, и визуелног идентитета католикона манастира Студенице посвећеног празнику Успења Богородице. Штавише, у укупном програму његове декорације, фреско живопису и архитектонској пластици, мотив Дрвета живота јавља се у свим својим ипостасима, преносећи, тако, повест о светом дрвету Живоносног и Часног крста кроз које су поново уједињени земаљски и небески рај. Најупечатљивије и највидљивије присуство Дрвета живота у Студеници јесте његово материјално присуство у виду честице реликвије Часног крста као и његово иконишно присуство, пре свега изражено сценом Распећа која доминира западним зидом наоса и читавим унутрашњим простором цркве. Дејство и деловање ове слике, као сваке слике, вишеструко је будући да, а нарочито кад је средњовековна култура у питању, нема чисте визуелности. Распеће, амблем спасења, искупљења и победе над смрћу и грехом, евоцира како речи јеванђеља, литургијских обреда и песама, тако и популарних народних веровања и магијских стихова те молитвених обраћања Светом дрвету са профилактичких амулета и малих крстова које су верници носили уз себе и на свом телу. У исто време, сли-

tion of the Virgin Mary. Moreover, in the overall program of its decoration, fresco painting and architectural sculpture, the motif of the Tree of Life appears in all its hypostases, thus conveying the story of the holy tree of the Life-bearing and Holy Cross through which the earthly and heavenly paradises were reunited. The most impressive and visible presence of the Tree of Life in Studenica is its material presence in the form of a particle of the relic of the Holy Cross, as well as its iconic presence, primarily expressed by the scene of the Crucifixion that dominates the western wall of the nave and the entire interior of the church. The impact and performance of this image, like any image, is multiple since, especially when it comes to medieval culture, there is no pure visibility. The Crucifixion, the emblem of salvation, redemption and victory over death and sin, evokes both the words of the Gospel, liturgical rites and songs, as well as popular folk beliefs and magical incantations, as well as prayer addresses to the Holy Tree from prophylactic amulets and small crosses that the faithful carried with them and on their bodies. At the same time, the image of the Crucifixion also refers to the cult and function of the Holy Cross as a relic of imperial status, as well as to the very centers of development and expansion of that cult - Constantinople and, above all, Jerusalem - and to the imperial protagonists of this cult and the (repeated) instances of its *inventio* and *exaltatio* - Constantine I the Great (306-337) and Heraclius (610-641), the two Roman emperors and archetypes of the ideal Christian ruler, one whose triumph takes place under the protection of the sign of the Cross and whose task it is to fight the enemies of True Faith. On the other hand, it seems that we could more easily trace the way in which the rites related to the celebration of the Feast of the Exaltation of the

ка Распећа такође упућује и на култ и функцију Часног крста као реликвије империјалног статуса, као и на саме центре развоја и ширења тог култа – Цариград и, пре свега, Јерусалим – те на царске протагонисте овог култа и (поновљеног) тренутака *inventio* и *exaltatio* реликвије – Константина I Великог (306–337) и Ираклија (610–641), два ромејска цара према којима се обликује идентитет идеалног хришћанског владара, оног чији се тријумф одвија у знаку крста и чији је задатак да се бори са непријатељима истините вере. С друге стране, чини се да бисмо лакше могли да испратимо начин како су обреди везани за прослављање празника Воздвижења Часног и Живоносног крста (14. септембра) могли оставити трага тј. условити визуелно обликовање корпуса Богородичине цркве у Студеници. Ово је празник на који црква, уз главно прослављање током Страсне седмице, обележава сав значај победе Часног крста над силама овог света, тријумф Божанске премудрости који се остварује кроз Часни крст над мудрошћу овог света. То је, такође, и прилика да Црква прослави пуну славу Крста као извора светлости, наде и победе које даје хришћанској икумени, те тренутак прослављања универзалног искупљења које се остварује Крстом. Читав свет је обасјан светлошћу Крста, новог Дрвета живота које храни оне који су спасени у Христу. Ови међусобно повезани феномени из домена литургије, идеологије, политике и визуелног везани су за реликвију и слику Часног крста. Они припадају тренутку у историји светог дрвета који је најдиректније везан за кључни догађај у историји спасења – Христово распеће. Уз овај, у сваком погледу централни тренутак у историји и легенди о светом дрвету, постоје и други који играју значајну улогу у дефинисању (визуелног) идентитета и функције Студенице. Један од њих односи се на саме почетке

Holy and Life-giving Cross (September 14th) could have left a mark, i.e. condition the visual design of the corpus of the Church of the Virgin in Studenica. Along with the main celebration which takes place over the Holy Week, this is the day that the Church commemorates all the significance of the victory of the Holy Cross over the powers of this world, the triumph of Divine Wisdom that is realized through the Holy Cross over the wisdom of this world. It is also an opportunity for the Church to celebrate the full glory of the Cross as a source of light, hope and victory that it gives to the Christian oikoumene, and a moment to celebrate the universal redemption achieved through the Cross. The whole world is illuminated by the light of the Cross, the new Tree of Life that nourishes those who are saved in Christ. These interconnected phenomena from the domains of liturgy, ideology, politics and the visual are related to the relic and the image of the Holy Cross. They belong to the moment in the history of the holy tree that is most directly related to the key event in the history of salvation – Christ's Crucifixion. In addition to this, in every respect, a central moment in the history and legend of the sacred tree, there are others that play a significant role in defining the (visual) identity and function of Studenica. One of them refers to the very beginnings of that history and thus connects the lost with the promised Eden, the old with the new Adam, the cross and its ur-ancestor, the Tree of Life.¹⁶ Finally, the emblematic visual reduction of the Life-giving tree of the Holy Cross, which we also find in the corpus of visual identity of Studenica as the New Taber-

¹⁶ Jelena Erdeljan, Studenica and the Life Giving Tree, in: *The Balkans and the Byzantine World Before and After the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, edited by Vlada Stanković, Lexington Books 2016, 81–90.

те историје и повести и тако повезује изгубљени са обећаним рајем, старог са новим Адамом, крст и његовог *и*-претка, Дрво живота.¹⁶ Коначно, амблематска визуелна сведеност живоносног дрвета Часног крста коју такође налазимо у корпусу визуелног дефинисања Студенице као Нове скиније српског народа, указује на метафоричко дрво о којем пева Псалм 1, 1-3: „Благо човјеку који не иде на вјеће безбожничко, и на путу грјешничком не стоји, и у друштву неваљалијех људи не сједи, него му је омилио закон Господњи и о закону његову мисли дан и ноћ! Он је као дрво усађено крај потока, које род свој доноси у своје вријеме, и којему лист не вене: што год ради, у свему напредује.” Управо такво дрво је јасеновачка *Тойола ужаса*.

Сложеност поступка настанка слика, њихов значај као извора и визуелних сведочанстава о страдању Срба у Независној Држави Хрватској, а посебно у оквиру комплекса јасеновачких логора, као и дубоки смисао визуелних предложака и узора које монахиња Марија налази у источнохришћанској уметности, можда се најјасније огледају у процесу настајања слика *Колона светих новомученика* и *Сан малих логора*. Обе слике садрже представе историјски осведочених и по имену и начину страдања познатих новомученика јасеновачких чиме је отворен и успешно решен читав низ питања везаних за иконографију представљања новомученика, нпр. младог Милорада Родића са ражњем на којем је жив печен, а његови рођаци приморавани да једу његово месо, малог Синише Тривунчића који, као беба која још не може да хода, гура сферу са крстом, а

nacle of the Serbian people, points to the metaphorical tree (Psalm 1:1-3): “Blessed is the man who does not go to the councils of the ungodly, and He does not stand as a sinner, and he does not sit in the company of naughty people, but he loves the law of the Lord and thinks about the law day and night! He is like a tree planted by the stream, which brings forth its fruit in its season, and whose leaf does not wither: whatever he does, he prospers in everything.” Just such a tree is the Jasenovac *Poplar of Horrors*. The complexity of the process of creating the paintings, their importance as sources and visual testimonies of the suffering of the Serbs in the Independent State of Croatia, and especially within the complex of the Jasenovac camps, as well as the deep meaning of the visual models that nun Marija finds in Eastern Christian art, are perhaps most clearly reflected in the process of creation of the paintings *Procession of the Holy New Martyrs* and *Dream of the Little Inmates*. Both paintings contain representations of new martyrs of Jasenovac known both by name and by way of suffering, attested by historical sources, which opened and successfully solved a whole series of issues related to the iconography of the new martyrs, e.g. young Milorad Rodić with a spit on which he was roasted alive, and his relatives were forced to eat his meat, little Sinisa Trivunčić who, as a baby who cannot yet walk, pushes a sphere with a cross, while at the same time they are incorporated into compositions based on models and traditions of Eastern Christian sacred art. Nun Marija herself cites the inspiration she found for the motif of an angel folding the firmament in the form of a scroll, with inscribed names of the individual holy new martyrs ascending to heaven, in the art of Kievan Rus’. That key motif, which underlines the eschatological meaning of suffering, resurrection and salvation, finds its echo,

¹⁶ Jelena Erdeljan, *Studenica and the Life Giving Tree, y: The Balkans and the Byzantine World Before and After the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, edited by Vlada Stanković, Lexington Books 2016, 81-90.

да су истовремено уклопљене у композиције које су утемељене на предлошцима и традицији источњохришћанске сакралне уметности. Сама монахиња Марија наводи инспирацију коју је нашла за мотив анђела који савија небески свод у виду свитка, на којем су исписана имена појединачних светих новомученика који му у колони прилазе узносећи се на небо, у уметности кијевско-владимирске Русије. Тај носећи мотив којим се подвлачи есхатолошки смисао страдања, васкрсења и спасења, налази свој одјек, свој визуелни антифон, у свитку који држи једна од јасеновачких монахиња са почетним речима кондака Светим новомученицима јасеновачким епископа Атанасија (Јевтића). Уз то, Колона свейших новомученика делом је и визуелно сведочанство, у слику тј. икону преточено сведочење бака Драге која је као девојчица живела у Јасеновцу и била сведок прве колоне заточеника, Срба и Јевреја, која је крајем августа 1941. године доведена у Јасеновац из Јадовна и са Пага који су под усташком командом рушили цркву у Јасеновцу (данас обновљену главну манастирску цркву Рођења Светог Јована Претече) како би цигле биле уграђене у зграде логора. Овој колони је, 8. маја 1942, прикључено и српско становништво села Јасеновац, па и сама бака Драга. Поступак сликања, а тиме и потресног исповедања страдања новомученика, оставио је и физички траг на самом папиру, попут реликвија, суза које је монахиња Марија пролила радећи на овој слици.

Сан малих лојораша, могло би се рећи, још је сложенији. Овој слици непосредно претходи тј. она непосредно проиходи из слике *Крик малој лојораша*. Како монахиња Марија каже: „Мноштво екстремно стравичних, тескобних и тешких сведочанстава из јасеновачког пакла која су нам оставили очевици и потомци преживелих, кроз живу реч и слику, изузет-

its visual antiphon, in a scroll held by one of the nuns from Jasenovac with the opening words of the kontakion to the Holy New Martyrs of Jasenovac composed by bishop Atanasije (Jevtić). In addition, the *Procession of the Holy New Martyrs* is partly also a visual testimony, i.e. a visualization of the the testimony of grandmother Draga, who lived in Jasenovac and witnessed the first column of prisoners, Serbs and Jews, who were brought to Jasenovac at the end of August 1941 from Jadovno and Pag and were forced to demolish the church in Jasenovac under the command of the Ustaša (today restored the main monastery church of the Nativity of St. John the Forerunner) so that its bricks be incorporated into the camp buildings. On May 8th, 1942, the Serbian population of the village of Jasenovac, including grandmother Draga herself, at that time a little girl, joined this column of prisoners being lead into the camp. The process of painting, and thus the poignant confession of the new martyr's suffering, also left a physical mark on the paper itself, like a relic - the tears that nun Marija shed over it while working on its completion.

The *Dream of Little Inmates*, one could say, is even more complex. This image is immediately preceded by i.e. it directly originates from the picture the *Cry of a Little Inmate*. As nun Marija says: “The multitude of extremely horrific, anguished and difficult testimonies from the hell of Jasenovac left to us by the victims, eyewitnesses and descendants of the survivors, through living words and pictures, shakes the deepest depth of human being to the extreme and gathers itself into a scream.” She recognizes that scream in Edvard Munch's emblematic painting of the same name, as well as in the painter's explanation of the meaning and symbolism of this work of his, as well as among the verses

но потреса најдубљи бездан човековог битија и сабира се у врисак.“ Тај врисак она препознаје у амблематској слици Едварда Мунка, као и у сликаревом објашњењу смисла и симболике овог његовог дела, али и у стиховима Јаме Ивана Горана Ковачића. Стварни историјски и јасеновачки пандан Мунковом Крику монахиња Марија налази на фотографији која је током рата начињена на неком од јасеновачких страстишта, а која је временом постала један од визуелних симбола Јасеновца. Тај лик детета са слике Крик малој лојораша у срцу и молитвама монахиње Марије постаје општи лик и универзална тема све невино пострадале деце широм света, а, како и сама каже, она његов одјек види у фотографијама савремених пошаста, на пример на сликама које документују глад у Судану. Овим мислима и визуелним асоцијацијама монахиње Марије могла би се придодати и фотографија турског репортера из 2015. године, која је забележила смрт двогодишњег сиријског дечака курдског порекла Ајлана Курдија, на обалама Средоземља, усред избегличке кризе и егзодуса из рата у Сирији, која је постала предмет расправе због њене (зло)употребе у медијима и деконтекстуализације у савременој уметности, као код Ал Веивеија, на пример.

Узана пруга са фотографије из логора која се на слици Крик малој лојораша дијагонално пружа ка медаљону са ликом Христа Емануила дефинитивно је преображена у мотив Лествице Јаковљеве на слици Сан малих лојораша чији се смисао тако, и иконографски и композиционо, поистовећује представљањем Сна Јаковљевог какво налазимо у живопису бројних источнохришћанских цркава – монахиња Марија као свој узор наводи фреску из цркве Христа Пантократора у манастиру Дечани, задужбини српског краља Стефана Уроша III Дечанског (1321–1331) и његовог сина краља и цара

of Jama (*The Pit*), a poem by Ivan Goran Kovačić. The actual historical and Jasenovac counterpart of Munch's *Scream* is found in a photograph taken during the war at one of the Jasenovac execution grounds, which over time became one of the visual symbols of Jasenovac. That is the image of the child from the picture *The Cry of a Little Prisoner*, locked in the heart and prayers of nun Marija, and it becomes a universal image and symbol of all innocently suffering children around the world. As she herself put it, she sees its echo in photographs of modern-day disasters, for example in pictures documenting hunger in Sudan. To these thoughts and visual associations of nun Marija we may rightfully add the photo taken in 2015 by a Turkish reporter which recorded the death of a two-year-old Syrian boy of Kurdish origin, Aylan Kurdi, on the shores of the Mediterranean, in the midst of the refugee crisis and the exodus from the war in Syria. Furthermore, it opens the door to discussions of (mis) use of such imagery in the media and decontextualization in contemporary art, as with Al Weiwei, for example.

The narrow railway as seen on the photograph from the camp, which stretches diagonally in the *The Cry of a Little Inmate*, in the direction the medallion with the image of Christ Emmanuel, was finally transformed into the motif of Jacob's Ladder in the *Dream of the Little Inmate*. Iconographically and compositionally, the latter picture is identified with the representation of Jacob's Dream as seen in the decoration of numerous Eastern Christian churches – Nun Mary cites as her model the fresco from the Church of Christ the Pantokrator in the Dečani monastery, the endowment of Serbian King Stefan Uroš III Dečanski (1321–1331) and his son, King and Emperor Stefan Uroš IV Dušan (1331–1355), from the fifth decade of the 14th century. The ladder by which the an-

Стефана Уроша IV Душана (1331–1355) из пете деценије XIV века. Лестве уз које анђели узносе душе малих новомученика воде ка Христу Емануилу насликаном на сегменту звезданог неба, руку раширених у гесту благосиљања. Сегменти неба са његове леве и десне стране са представама Сунца и Месеца, такође цитати из старина хришћанске уметности, додатно потцртавају космолошку димензију ове слике и страдални пут српске деце која, као потомци нових Јакова, Светог Симеона Мироточивог и његове светородне лозе, полазе ка небу као нови Израил. Једно од те деце, насликано како седи на слами са крстом мучеништва у руци, јесте дете са фотографије, а заправо је замрзнути кадар филма који је начињен у децембру у Сиску 1942. године. То је Милан Бижић који је себе препознао на основу одеће коју је носио, а која је забележена на породичним фотографијама од пре рата. Остала деца са слике *Сан малих логораша* представљају оне мале новомученике, знане и незнане, који су страдали у хрватским логорима, посебно у Јасеновцу. Међу њима, две девојчице при дну лествице посвећене су Љепосави Бољаревић, која данас живи у селу Јасеновац, и њеној сестри Грозди које су преживеле логоре у Јасеновцу, Старој Градишци и Јastrebarsком, као и успомени на њихову сестру Милицу рођену 1939, а убијену 1942. године у логору Јасеновац.

ГЕНОЦИД И УМЕТНОСТ

Слике монахиње Марије уводе нас својом суштином, оним што желе и чему посредују, у још једну велику тему – тему геноцида и уметности. Начин како се о овој теми промишља, како се она обрађује и јавности, презентује у струци, историји уметности, културној антропологији, студијама визуелне

gels lift the souls of the little new martyrs leads to Christ Emmanuel painted against a segment of the starry sky, hands outstretched in a gesture of blessing. The segments of the sky on its left and right sides with representations of the Sun and the Moon, also quotes from ancient Christian art, further underline the cosmological dimension of this image and the suffering path of the Serbian children who, as descendants of the New Jacob, Saint Simeon the Myroblite and his holy family, are going to heaven as the New Israel. One of those children, depicted by nun Marija as sitting on straw with a martyr's cross in his hand, is the child from a well known photograph, actually a frozen frame of a film that was made in the children's camp in Sisak in 1942. This is Milan Bižić who identified himself based on the clothes he was wearing when that film was made, the same clothes that appear on his family photos from before the war. The other children from the *Dream of the Little Inmates* represent those little new martyrs, known and unknown, who died in the Croatian camps, especially in Jasenovac. Among them, the two girls at the bottom of the ladder are dedicated to Ljeposava Boljarević, who still lives in the village of Jasenovac, and her sister Grozda, who survived the camps in Jasenovac, Stara Gradiška and Jastrebarski, as well as to the memory of their sister Milica, born in 1939 and killed in 1942 in Jasenovac.

GENOCIDE AND ART

What nun Marija's paintings want, what their essence is, that which they relay, opens yet another big topic - the topic of genocide and art. The way this topic is considered, treated and presented to the public in the domains of art history, cultural anthropology, studies of visual culture, studies of the culture of memory, museology, can

ЈАСЕНОВАЦ, ЛОГОР ЦИГЛАНА (СПОМЕН ПОДРУЧЈЕ), УНУТРАШЊИ ПРОСТОР СПОМЕНИКА ЦВЕТ И ПОГЛЕД КА ЛОГОРСКОМ ПОЉУ
JASENOVAC, SIGLANA CAMP (MEMORIAL SITE), INTERIOR OF THE FLOWER MONUMENT AND VIEW OF THE CAMP FIELD

културе, студијама културе сећања, музеологији, може и мора да се темељи на веома развијеним студијама Холокауста чији је саставни и темељно значајан део и аспект проучавања уметности и Холокауста. У оквиру Јад Вашема, меморијалног центра за сећање на Холокауст са седиштем у Јерусалиму, као најважније и институције нултог значаја за

and must be based on highly developed Holocaust studies of which the study of art and the Holocaust is an integral and fundametally significant part. Within Yad Vashem, the World Holocaust Remembrance Center in Jerusalem, as the most significant institution for the study of all questions related to the Holocaust, there is a special department dedicated to the study of art and the

проучавања свих питања у вези са Холокаустом, постоји посебно одељење посвећено проучавању уметности и Холокауста, као и уметничка збирка предмета који су настали у Холокаусту или за тему имају Холокауст.¹⁷

¹⁷ <https://www.yadvashem.org/index.html>

Holocaust, as well as an art collection of objects created during or inspired by the Holocaust.¹⁷

Most of the artworks created during the Holocaust relate to works in various techniques and whatever medium was available to the Jews im-

¹⁷ <https://www.yadvashem.org/index.html>

Већина уметничких дела насталих током Холокауста односи се на радове у различитим техникама и било којим средством које је било доступно Јеврејима затвореним у гето или интернираним у концентрационе логоре нацистичке Немачке током Другог светског рата. Они су бележили страхоте које су преживљавали, колективна и појединачна страдања, прогоне, затварање у гето, трансporte у логоре, сцене погубљења, насиља и мучења, као и представе окружења у којима су се присилом нашли, тескобу, глад, исцрпљеност, тугу. Веома је занимљиво да на тим сликама најчешће нема непосредних представа мучитеља и целата иако је смрт свеprisутна и преношена директно или алегорички. Сlike логора и гета су бројне и преносе осећања отуђености, безнадежности. Усред таквог мрака, међутим, има и оних које преносе обављање верских обреда, венчања, па чак и загрљених парова у отетим делићима приватности. Бележење свакодневних мука, злостављања и смрти, као и трагова живота који се упркос свему одвијао иза бодљикаве жице, за ствараоце је било вишеструко значајно, не само као сведочење који су остављали о патњама, већ и као начин на који су остајали у вези са претходним својим животима, као начин да се сачува лик и идентитет, лични и колективни, да се избегне зверско онечовечавање и свођење само на број који би при уласку у логор добијали.

Терезин или Терезиенштат, близу Прага, био је специфичан логор у који су били интернирани Јевреји из великих урбаних центара попут Берлина, Беча, Брна, Прага и других градова. Међу логорашима је био и велики број уметника, као и инжењера и других интелектуалаца. У једном тренутку у Терезиенштату је било заточено више стотина хиљада

присоно у геттосима или интернирани у концентрационим логорима нацистичке Немачке током Другог светског рата. Они су бележили страхоте које су преживљавали, колективна и појединачна страдања, прогоне, затварање у гето, трансporte у логоре, сцене погубљења, насиља и мучења, као и представе окружења у којима су се присилом нашли, тескобу, глад, исцрпљеност, тугу. Веома је занимљиво да на тим сликама најчешће нема непосредних представа мучитеља и целата иако је смрт свеprisутна и преношена директно или алегорички. Сlike логора и гета су бројне и преносе осећања отуђености, безнадежности. Усред таквог мрака, међутим, има и оних које преносе обављање верских обреда, венчања, па чак и загрљених парова у отетим делићима приватности. Бележење свакодневних мука, злостављања и смрти, као и трагова живота који се упркос свему одвијао иза бодљикаве жице, за ствараоце је било вишеструко значајно, не само као сведочење који су остављали о патњама, већ и као начин на који су остајали у вези са претходним својим животима, као начин да се сачува лик и идентитет, лични и колективни, да се избегне зверско онечовечавање и свођење само на број који би при уласку у логор добијали.

Терезин или Терезиенштат, близу Прага, био је специфичан логор у који су били интернирани Јевреји из великих урбаних центара попут Берлина, Беча, Брна, Прага и других градова. Међу логорашима је био и велики број уметника, као и инжењера и других интелектуалаца. У једном тренутку у Терезиенштату је било заточено више стотина хиљада

људи који су одатле превозени у Аушвиц где су убијани у гасним коморама. Беджих Фрита, рођен у чешкој јеврејској породици као Фриц Таусиг, уметник и карикатуриста из Прага, у логор је интерниран са породицом – супругом и једногодишњим сином Томичком. Томичка је у Терезиенштату прославио трећи рођендан. Он је једини преживео Холокауст. Отац му је умро од болести и исцрпљености у Аушвицу. По ослобођењу Терезиенштата, у једној од зграда овог логора пронађени су пажљиво сакривени Беджихови цртежи и слике, чак и сликовница коју је направио и илустровао за синовљев трећи рођендан.¹⁸ Његова дела настала између 1942. и 1944. године у гету Терезиенштата данас се чувају у Јеврејском музеју у Берлину и Јеврејском музеју Швајцарске у Берну.¹⁹ Један од честих мотива који се јавља на сликама и цртежима који бележе сву тескобу пренасељеног гета, ограничене визуре, тамно небо над логором, колоне логораша које крећу ка Аушвицу, њихов мукотрпан рад, стално страдање и смрт, на чудан начин асоцира на пределе Јасеновца и слике монахиње Марије, настале готово осам деценија касније и, извесно, без непосредног угледања. То је мотив дрвета код Фрите, голог грања које готово да боде небо попут бодежа, тамно, насликано црним мастилом спрам неба које злослутно притиска, каткад и као место страдања, са фигурама обешених логораша. Ово дрвеће подсећа на обале Саве и Уне, на насип код логора, на Тојолу ужаса, на дрвеће какво је морало бити у очима заточеника, и у Јасеновцу, као и у Терезиенштату, а на сликама монахиње Марије

sig, an artist and caricaturist from Prague, was interned in the camp with his family - his wife and one-year-old son Tomička. Tomička celebrated his third birthday in Theresienstadt. He was the only survivor of the Holocaust. His father died of illness and exhaustion in Auschwitz. After the liberation of Theresienstadt, carefully hidden drawings and paintings of Bedřich's were found in one of the buildings of this camp, even the picture book he made and illustrated for his son's third birthday.¹⁸ His works, created between 1942 and 1944 in the Theresienstadt ghetto, are kept today in the Jewish Museum in Berlin and the Jewish Museum of Switzerland in Bern.¹⁹ One of the frequent motifs that appears in the paintings and drawings that record all the anguish of the overpopulated ghetto, limited views, the dark sky over the camp, the lines of camp inmates heading towards Auschwitz, their hard work, constant suffering and death, is strangely associated with the landscapes of Jasenovac and the pictures of nun Marija, created almost eight decades later and, certainly, without any immediate imitation. The strangely similar motif is that of the tree in Fritta's works, of bare branches that practically stab the sky like daggers, dark, painted in black ink against the sky that presses down ominously, sometimes as a place of suffering, with figures of hanged inmates. These trees remind us of the banks of the Sava and the Una, the embankment near the camp, the Poplar of Horrors, the trees as they must have appeared in the eyes of the prisoners, in both Jasenovac and Theresienstadt. However, in the pictures of nun Marija that ominous motif is transformed in the light of the Resurrection into a vexillum of triumph.

¹⁸ <https://www.jmberlin.de/fritta/en/bilderbuch-fuer-tommy.php>

¹⁹ <https://www.jmberlin.de/fritta/en/index.php>

¹⁸ <https://www.jmberlin.de/fritta/en/bilderbuch-fuer-tommy.php>

¹⁹ <https://www.jmberlin.de/fritta/en/index.php>

ЈАСЕНОВАЦ, ЛОГОР ЦИГЛАНА (СПОМЕН ПОДРУЧЈЕ), УНУТРАШЊИ ПРОСТОР СПОМЕНИКА ЦВЕТ И ПОГЛЕД КА ЛОГОРСКОМ ПОЉУ
JASENOVAC, CIGLANA CAMP (MEMORIAL SITE), INTERIOR OF THE FLOWER MONUMENT AND VIEW OF THE CAMP FIELD

преображено у светлости Васкрсења у вексилум тријумфа.

О уметности која је током Другог светског рата настајала у логорима на подручју окупираних Краљевине Југославије, као и оној која је стварана након краја рата као израз искустава и залог сећања на лична и породична страдања у логорима Трећег рајха, Маутхаузену, Дахау, Аушвицу, Равенсбрику, углав-

With regard to art that was created during World War II in camps on the territory of the occupied Kingdom of Yugoslavia, as well as the art that was created after the end of the war as an expression of experiences and a pledge of memory of personal and family suffering in the camps of the Third Reich, Mauthausen, Dachau, Auschwitz, Ravensbrück, mostly and first of all it consists of the works of great Yugoslav art-

СЛИКЕ МОНАХИЊЕ МАРИЈЕ

Свешћи новомученици јасеновачки у свешћосћи Васкрсења

ЈАСЕНОВАЦ, ОБАЛЕ РЕКЕ САВЕ И ПОГЛЕД КА ТОПОЛИ УЖАСА

JASENOVAC, THE BANKS OF THE SAVA, VIEW TOWARDS THE POPLAR OF HORRORS

ном и најпре говоримо на основу дела великих југословенских уметника и интелектуалаца који су били у њима. Међу њима су, на пример, цртежи из Бањичког логора Александра Дерока,²⁰ логора на Бањици, Маутхаузена и Ебензеа Милоша Бајића²¹, као и скулптуре Виде Јоцић²² и Нандора Глида²³ посвећене жртвама нацистичких логора смрти и пострадалим Јеврејима у окупираном Београду.

Питање геноцида и уметности тек треба отворити као тему посебних и стручних истраживања у историјским научним дисциплинама, пре свега у домену историје уметности. Сlike монахиње Марије изванредно су значајне и по том питању. Како сама монахиња Марија наводи, лик детета са слике *Крик малој лојораша* нашао се на једној графици уваженог уметника и професора Академије ликовних уметности у Београду Бранка Миљуша. Ова графика је део циклуса *Крвава Козара* израђеног у техници ситостампе у боји који чини део легата овог знаменитог уметника који се данас чува у Музеју Козаре у Приједору.²⁴ Сliku у техници уља на дасци, истог наслова – *Крвава Козара*, Бранко Миљуш је претходно изложио у Дому Југословенске народне армије у Београду, у оквиру изложбе *НОБ у делима ликовних уметника Југославије*, којом је децембра 1961. године обележено двадесет година постојања ЈНА.²⁵ И сам дете Ко-

ists and intellectuals who had been imprisoned there. Among them, for example, are drawings from the Banjica camp in Belgrade by Aleksandar Deroko,²⁰ those from the Banjica, Mauthausen, and Ebensee camps by Miloš Bajić,²¹ as well as sculptures by Vida Jocić²² and Nandor Glid²³ dedicated to the victims of Nazi death camps and the Jews who suffered in German occupied Belgrade.

The issue of genocide and art has yet to be opened as a topic of special and professional research in the humanities and social sciences, primarily in the domain of art history. The paintings of nun Marija are extremely significant in this regard as well. According to nun Marija herself, she found the image of the child from the painting the *Cry of a Little Inmate* on a print made by the renowned artist and professor of the Academy of Fine Arts in Belgrade, Branko Miljuš. This print is part of his *Bloody Kozara* cycle, created in the color screen printing technique, which forms part of the bequest of this famous artist kept today in the Museum of Kozara in Prijedor (Republic of Srpska).²⁴ Branko Miljuš previously exhibited an oil painting of the same title - *Bloody Kozara*, in the Center of the Yugoslav People's Army (Dom jugoslovenske narodne armije, Dom JNA) in Belgrade, as part of an exhibition of works of visual artists of Yugoslavia which marked the twentieth anniversary of the existence of the Yugoslav People's Army (Jugoslovenska narodna

²⁰ Нада Живковић, *Бањички лојор*, Београд, 2018.

²¹ http://www.arte.rs/sr/umetnici/milos_bajic-93/biografija/

²² <https://skulptura-hronologijaizlaganja.rs/https-skulptura-hronologijaizlaganja-rs-izlozba-ausvic-49865-vide-jocic-galerija-grafickog-kolektiva-beograd/>

²³ Irina Subotić, *Nandor Glid*, Београд, 2012.

²⁴ <https://prijedor.muzejkozare.org/branko-miljus-grafike/>

²⁵ Јелена Кнежевић, *Сећање на југословенске уметнике револу-*

²⁰ Нада Живковић, *Бањички логор*, Београд, 2018.

²¹ http://www.arte.rs/sr/umetnici/milos_bajic-93/biografija/

²² <https://skulptura-hronologijaizlaganja.rs/https-skulptura-hronologijaizlaganja-rs-izlozba-ausvic-49865-vide-jocic-galerija-grafickog-kolektiva-beograd/>

²³ Irina Subotić, *Nandor Glid*, Београд, 2012.

²⁴ <https://prijedor.muzejkozare.org/branko-miljus-grafike/>

заре, Миљуш је тему страдања српског цивилног становништва у немачко-усташкој офанзиви у лето 1942. године, судбину српских жена и деце који су били зверски мучени и убијани или спровођени у систем концентрационих и логора смрти у Јасеновцу, преточио у уметност коју је стварао као непосредни сведок, очевидац и једна од жртава.

Тема страдања недужних цивила, а посебно оних са Козаре, свакако (и искључиво) у контексту послератне уметности везане за НОБ (Народно-ослободилачку борбу), нашла се и на графици Мерсада Бербера *Козарачка каријашка* из 1970. године, у виду обраде славне и иконичне фотографије жене са Козаре се децом коју је начинио Жорж Скригин. Берберова графика била је изложена на трећој поставци изложбе НОБ у делима ликовних уметника Југославије у Дому Југословенске народне армије у Београду 1971. године.²⁶ То је, и до сад, остао главни вид меморијализације жртава геноцида почињеног над Србима од стране хрватске државе током Другог светског рата у званичном уметничком дискурсу, подведених под категорију жртве фашизма и/или учесника НОБ-а. Од 2011. године Србија званично обележава Дан сећања на жртве Холокауста, геноцида и других жртава фашизма, а од 2022. обала Саве у Београду код Старог сајмишта добила је назив Обала јасеновачких жртава где је постављена и меморијална плоча. Као датум изабран је 22. април у знак сећања на пробој логораша из Јасеновца 1945. године.

Интерпретација једног уметничког дела зависи од читавог низа сложених и међусобно

armija, JNA), held in December 1961.²⁵ A child of Kozara himself, Miljuš introduced the subject of the suffering of the Serbian civilian population in the German-Ustaša offensive in the summer of 1942, the fate of Serbian women and children who were brutally tortured and killed or taken to the system of concentration and death camps in Jasenovac, into the art he created as a direct eyewitness and one of the victims.

The theme of the suffering of innocent civilians, especially those from Kozara, certainly (and exclusively) in the context of post-war art related to the National Liberation Fight (Narodnooslobodilačka borba), was also found in Meriad Berber's *Kozara Caryatide* from 1970, based on a famous and iconic photo of a woman fleeing the terror with her children made by Georges Skrygin. Berber's print was exhibited at the third exhibition of the works of visual artists of Yugoslavia in the Center of the Yugoslav People's Army in Belgrade in 1971.²⁶ Until now, this has remained the main form of memorialization of the victims of the genocide committed against the Serbs by the Croatian state during the World War II in the official artistic discourse, subsumed under the category of victims of fascism and/or NOB participants. Since 2011 Serbia officially commemorates the Day of Remembrance for the victims of the Holocaust, genocide and other victims of fascism, and in 2022 the left bank of the Sava in Belgrade near the Old Fairground (Staro sajmište) was named the Bank of the Victims of Jasenovac and marked by a memorial plaque. The date of this Day of Remembrance is April 22nd, in memory of the break-

ције, Београд 2022.

²⁶ Ibid.

²⁵ Јелена Кнежевић, Сећање на југословенске уметнике револуције, Београд 2022.

²⁶ Ibid.

ЈАСЕНОВАЦ, ЛОГОР ЦИГЛАНА (СПОМЕН ПОДРУЧЈЕ), САБЛАСНО ЈЕЗЕРО
JASENOVAC, CIGLANA CAMP (MEMORIAL SITE), GHOSTLY LAKE

повезаних чинилаца који се подједнако тичу сваког појединца понаособ, као и друштва којем припада. Уметничко дело може гласно да говори, али може и да ћути, да нас учи о ономе што се догодило, да нам пренесе поруке о прошлости, о људима који су били актери те прошлости, о онима који су постојали и којих нема, о пуноћи, али и о празнини. Слика коју ми стварамо о прошлости (на основу уметничких дела) нужно ће увек остати недовршена. Стога се, кад је реч о Холокаусту и уметно-

through of the Jasenovac camp inmates carried out on that day in 1945.

The interpretation of a work of art depends on a whole series of complex and interconnected factors that equally concern the individual as well as the society as a whole. A work of art can speak loudly, but it can also be silent, to teach us about what happened, to convey messages about the past, about the part-takers in that past, about those who existed and are no more, about fullness, but also about emptiness. The picture we

сти, дуго водила и још увек се води расправа о етичности уметничке репрезентације – да ли је морално исправно уопште покушавати да се тај историјски период данас уметнички представља. Ако бисмо пошли од познате констатације Теодора Адорна да након Аушвица поезије не може бити, на који начин треба уопште неговати сећање, како треба памтити Холокауст и геноцид? Ко може и треба да донесе такву одлуку?²⁷

Веома је индикативна чињеница да је у Израелу, све до почетка осамдесетих година прошлог века, Холокауст био умногоме изузет из званичног и водећег дискурса ликовних уметности. Истраживања израелских историчара уметности показала су да су разлози за такав изостанак ове, за Израел кључне теме, веома сложени. Са једне стране, тичу се могућности да се личним уметничким изразом одређеног ствараоца, који није нужно и сам преживео страдања, а чији уметнички поступак може бити заснован на принципима удаљавања и ироничног сагледавања историје, повреде сасвим личне успомене и лични доживљај страдања код још увек живих жртава Холокауста. Други разлог везује се, пак, за бојазан да су хиперинфлације представљања страха страдања током Холокауста различите, често непримерене сврхе, за могућност њихове вулгарне злоупотребе којом би се унизило сећање на милионе мртвих. Као треће наводи се општи проблем представљања у уметности оног дела историје који сама култура није никако успела да спречи и у чијем

create of the past (based on works of art) will necessarily always remain incomplete. Therefore, when it comes to the Holocaust and art, there has been and is still a debate about the ethics of artistic representation - whether it is morally right to try to represent that historical period artistically today. If we were to start from Theodor Adorno's well-known statement that after Auschwitz there can be no poetry, in what way should memory be nurtured, how should the Holocaust and genocide be remembered? Who could and should make such a decision?²⁷

The fact that in Israel, until the beginning of the 1980's, the Holocaust was completely excluded from the official and defining discourse of fine arts is very indicative. Research by Israeli art historians has shown that the reasons for such an absence of this key topic for Israel are very complex. On the one hand, they concern the possibility that with the personal artistic expression of a certain creator, not necessarily a Holocaust survivor, and whose artistic process may be based on the principles of distance and ironic perception of history, they may hurt the personal memories and the personal experience of suffering among the still living victims of the Holocaust. Another reason is related to the fear that the hyperinflation of the presentation of the horrors of the Holocaust for different, inappropriate purposes or possibly vulgar abuse could demean the memory of millions of victims. The third is the general problem of presenting in art that part of history that culture itself was unable to prevent and in the construction of which, moreover,

²⁷ Tami Katz-Freiman, „Don't Touch My Holocaust“ – Analyzing the Barometer of Responses: Israeli Artists Challenge the Holocaust Taboo, у: *Impossible Images: Contemporary Art After the Holocaust*, edited by Shelly Hornstein, Laura Levitt, Lawrence J. Silberstein, New York&London 2003, 129–141.

²⁷ Tami Katz-Freiman, «Don't Touch My Holocaust» – Analyzing the Barometer of Responses: Israeli Artists Challenge the Holocaust Taboo, in: *Impossible Images: Contemporary Art After the Holocaust*, edited by Shelly Hornstein, Laura Levitt, Lawrence J. Silberstein, New York&London 2003, 129–141.

изграђивању је, напротив, дубоко и врло ефикасно учествовала. Све до осамдесетих година прошлог века у Израелу је углавном владало мишљење, у круговима културних елита у сваком случају, да је репрезентација Холокауста тривијализација и скрнављење памћења. Главни аргумент за такво становиште тицао се постојања и доступности у јавности великог броја документарног материјала, укључујући и визуелни, који је свима у израелском друштву био добро познат.²⁸

Важан чинилац у зазирању званичног дискурса ликовних уметности у Израелу да се такве теме страдања у Холокаусту била је и чињеница да је од 1949. године, одлуком Врховног рабината, а од 1951. године и одлуком, а потом од 1959. године и законом који је донео Кнесет, у Израелу дан сећања на Холокауст званично повезиван и прослављан као Дан сећања на Холокауст и херојство, на страдање, али и на отпор који су Јевреји пружали. Први пут је прослављен десетог дана месеца Тевета, на традиционални дан оплакивања и поста у јеврејском календару, на дан кад су 1949. године у Јерусалим из логора Флусенбург у Баварској пренете и сахрањене кости и пепео жртава. Одлуком Кнесета из 1951, за дан прослављања Јом ха-Шоах одређен је 27. дан месеца Нисана, недељу дана након Песаха и осам дана пре Дана независности државе Израел. Заправо, прослава Дана независности обухвата, дан за даном, Јом ха-Шоах, ЈомХаЗикарон (Дан сећања на пале израелске војнике и жртве тероризма) и ЈомХаацмаут (Дан независности). След и спој ових празника и дана сећања вођен је наративом обнове и херојства након пада и погибје.

²⁸ Ibid., 129–133.

it participated deeply and very effectively. Until the 1980's, the prevailing opinion in Israel, in the circles of cultural elites by all means, was that representing the Holocaust in the visual arts was a trivialization and a desecration of memory. The main argument for such a position concerned the existence and availability to the public of a large amount of documentary material, including visual material, which was well known to everyone in Israeli society.²⁸

An important factor in the reluctance of the official discourse of fine arts in Israel to touch upon the subject of suffering in the Holocaust was the fact that since 1949, by decree of the Supreme Rabbinate, and since 1951, at first by the decision and then by the law passed by the Knesset in 1959, in Israel, Holocaust Remembrance Day is officially associated and celebrated as Holocaust and Heroism Remembrance Day, commemorating the suffering but also celebrating the resistance put up by the Jews. It was celebrated for the first time on the tenth day of the month of Tevet, on the traditional day of mourning and fasting in the Jewish calendar, on the day when, in 1949, the bones and ashes of the victims from the Flusenburg camp in Bavaria were transferred and buried in Jerusalem. By a decision of the Knesset from 1951, the day of celebration of Yom HaShoach was set on the 27th day of the month of Nisan, one week after Pesach and eight days before the Independence Day of the State of Israel. In fact, the celebration of Independence Day includes, day after day, Yom HaShoah, Yom HaZikaron (Memorial Day for the Fallen Soldiers of the Wars of Israel and Victims of Actions of Terrorism) and Yom Ha'atzmaut (Independence Day). The sequence and conjunction of these holidays and days of remembrance is guided

²⁸ Ibid., 129–133.

ЈАСЕНОВАЦ, МАНАСТИРСКА ЦРКВА РОЂЕЊА
СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ
JASENOVAC, MONASTERY KATHOLIKON OF THE
NATIVITY OF ST. JOHN THE FORERUNNER

Успомена на Холокауст надилази лично сећање и укључена је у поступак васкрсавања нације. Она није средство за историјско разумевање или тумачење. Стога је до скоро у Израелу визуелно сећање на Холокауст било потпуно документарно, а тек је 90-их година XX века започела пракса уметничког интерпретирања овог раздобља која је укључивала и до тад незамисливе изложбе каква је била изложба Рое Розена из 1997. године – *Live and Die as Eva Braun*, постављена у Израелском музеју у Јерусалиму, која је отворила читав низ питања у вези са визуелном и културом сећања, као и музеолошким приступима Холокаусту. Повратак до тад потискиваних питања визуелизације и репрезентације Холокауста укључивао је и питања присуства и одсуства, као и симбола Хитлеровог тела.²⁹

Новији музеолошки приступи у вези са представљањем теме ратног страдања, Холокауста и геноцида подразумевају праксу обликовања простора као вида мултисензорне евокације искуства прогона, гетоизације и страдања. Такав је, на пример, Јеврејски музеј и центар толеранције у Москви.³⁰ Поједини музеји, пре свега они који су посвећени јеврејској историји и Холокаусту, као што је Јеврејски музеј у Берлину, дело архитекте Данијела Либескинда,³¹ Јад Вашем у Јерусалиму³² или музеј Полин у Варшави,³³ настоје да евоцирају доживљај и дух места страдања архитектонским амбијентом у којем се може

by the narrative of restoration and heroism after destruction and death.

The memory of the Holocaust goes beyond personal memory and is involved in the process of reviving the nation. It is not a tool for historical understanding or interpretation. Therefore, until recently in Israel, the visual memory of the Holocaust was completely documentary, and only in the 1990's did the practice of artistic interpretation of this period begin, which included previously unimaginable exhibitions such as Roe Rosen's exhibition from 1997 - *Live and Die as Eva Braun*, installed in the Israel Museum in Jerusalem, which opened up a whole series of questions related to the visual and culture of memory, as well as the museological approach to the Holocaust. The return of previously suppressed questions of visualization and representation of the Holocaust included questions of presence and absence, as well as the symbols of Hitler's body.²⁹

Newer museological approaches related to the presentation of the theme of war suffering, Holocaust and genocide imply the practice of shaping space as a form of multisensory evocation of the experience of persecution, ghettoization and suffering. Such, for example, is the Jewish Museum and Tolerance Center in Moscow.³⁰ Certain museums, primarily those dedicated to Jewish history and the Holocaust, such as the Jewish Museum in Berlin, the work of architect Daniel Libeskind,³¹ Yad Vashem in Jerusalem³² or the Polin Museum in Warsaw,³³ strive to evoke the experience and

²⁹ Ariella Azoulay, *The Return of the Repressed, y: Impossible Images: Contemporary Art After the Holocaust*, 85–117.

³⁰ <https://www.jewish-museum.ru/>

³¹ <https://www.jmberlin.de/>

³² <https://www.yadvashem.org/>

³³ <https://www.polin.pl/>

²⁹ Ariella Azoulay, *The Return of the Repressed, in Impossible Images: Contemporary Art After the Holocaust*, 85–117.

³⁰ <https://www.jewish-museum.ru/>

³¹ <https://www.jmberlin.de/>

³² <https://www.yadvashem.org/>

³³ <https://www.polin.pl/>

ЈАСЕНОВАЦ, СПОМЕН ПОДРУЧЈЕ, СПОМЕНИК
ЦВЕТ, РАД БОГДАНА БОГДАНОВИЋА

JASENOVAC, MEMORIAL SITE, THE FLOWER
MONUMENT BY BOGDAN BOGDANOVIĆ

осетити, видети и чути све оно што је нестало и сви страдали са несталим материјалним траговима њиховог постојања. Та празнина и одсуство људи и материјалних трагова њихових живота оличени су клаустрофобичним, узаним просторима и дугачким ходницима оивиченим зидовима који прете да ће се затворити над посетиоцем, визуелношћу која је инспирисана експресионизмом, како у архитектури, тако и на филму (на пример, филмом *Кабинет доктор Калигарија* из 1920. године). Тиме се ствара доживљај једног простора изван реалности посетиоца који бива уведен у осећање напетости, притиска, затворености и проживљава телесно искуство гетоизације и заточеништва у логору.³⁴

Будући иконе, засноване на свим одредницама иконе као одуховљене слике (*empsychos graphe*) која *per se* активира мултисензорно доживљавање и тактилно око, као и звук – *ergo* ватра, урлик, шкрипа вагона, песма *Ђурђевдан* – слике монахиње Марије у себи сублимирају и превазилазе својом суштином и једноставношћу сву могућу савремену музеолошку и херитолошку праксу. Ове слике – иконе су истовремено и слике које имају смисао реликвија, оне су оличење принципа *typos/sphragis*.³⁵ Оне су материјалне залогe присуства/одсуства. Такво присуство и одсуство оличено сликама монахиње Марије чини саму суштину оног аспекта мимезе из којег у источнохришћанском свету настају и у оквиру којег се једино могу разумети иконе. Док саме, својим изгле-

spirit of the place of suffering with an architectural environment in which one can feel, see and hear all that has disappeared and all the victims with the missing material traces of their existence. That emptiness and the absence of people and the material traces of their lives is embodied by claustrophobic, narrow spaces and long corridors bordered by walls that threaten to close in on the visitor, a visuality that is inspired by Expressionism, both in architecture and in film (for example, in the 1920 film *Cabinet of Doctor Caligari*). This creates the experience of a space outside the reality of the visitor who is introduced to the feeling of tension, pressure, confinement and relives the physical experience of ghettoization and imprisonment in the camp.³⁴

Being truly icons, based on all the determinants of the icon as an *empsychos graphe* which *per se* activates multisensory experience and the tactile eye, as well as sound – *ergo* fire, screams, screeching of wagons, Đurđevdan song – the pictures created by nun Marija sublimate and overcome in their essence and perfect simplicity all possible contemporary museological and heritological practice. These pictures – icons are at the same time images that have the meaning of relics, they are the embodiment of the *typos / sphragis* principle.³⁵ They are material pledges of presence/absence. Such presence and absence embodied in the images of nun Marija constitute the very essence of that aspect of mimesis from which in the Eastern Christian world they arise and within which only icons can be understood. While they

³⁴ Tanja Zimmermann, Objects of Embodiment: A “Post-Material Turn” in Exhibiting Lost Material Culture, *Ikonotheke* 29 (2019), 249–274.

³⁵ Bissera V. Pentcheva, The Performative Icon, *The Art Bulletin*, Vol. 88, No. 4 (Dec., 2006), 631–655.

³⁴ Tanja Zimmermann, Objects of Embodiment: A “Post-Material Turn” in Exhibiting Lost Material Culture, *Ikonotheke* 29 (2019), 249–274.

³⁵ Bissera V. Pentcheva, The Performative Icon, *The Art Bulletin*, Vol. 88, No. 4 (Dec., 2006), 631–655.

дом, представљају одсјај недостатка присуства, оне у духовним очима верних и посматрача оживљавају присуство божанске благодати која се посредством светих новомученика излива на Јасеновац и укупну икумену.

Уз њихове земне остатке тј. телесне реликвије, свети новомученици имају вечну залогу присуства кроз молитвено и визуелно сведочење и сећање остварено и посредовано сликама монахиње Марије. Такво посредовање остварује се, како ре-креирањем места и начина њиховог мучеништва, дубоким и стварим фактографским документарним сведочењем на основу исказа жртава и сведока, тако и анимирањем свих људских чула, пре свега чула вида. Будући да су слике монахиње Марије преносиве, премда никако нису настале са намером да буду „уметничка дела“, те да се излажу и представљају публици и изван манастира, оне тиме остварују *translatio* Јасеновца и чине, сасвим спонтано, нове материјалне приступе култури сећања и успомени на прошлост кроз темељно хришћанско веровање у живот будућег века. Слике монахиње Марије просторе смрти представљају у њиховој есхатолошкој стварности – као просторе васкрсења чија се истина темељи на једном празном гробу, оном у цркви Гроба Господњег у светом граду Јерусалиму.

Христос воскрес! Ваистину воскрес!

themselves, by their appearance, represent a reflection of the lack of presence, in the spiritual eyes of the faithful and observers they revive the presence of Divine Grace, which is poured out on Jasenovac and the entire oikoumene through the mediation of the holy new martyrs.

Along with their earthly remains, ie. bodily relics, the holy new martyrs have an eternal pledge of presence through prayer and visual witness and memory realized and mediated by the pictures of nun Marija. Such mediation is realized both by recreating the place and manner of their martyrdom, by deep and real factual documentary testimony based on the testimony of victims and witnesses, and by animating all human senses, primarily the sense of sight. Since the pictures of nun Marija are portable, although they were by no means created with the intention of being “works of art”, and to be exhibited and presented to the public outside the monastery, they thus realize the *translatio* of Jasenovac and create, quite spontaneously, new material approaches to nurturing the culture of memory through a fundamental Christian belief in the eschaton. The pictures of nun Marija represent the deathscapes of Jasenovac in their eschatological reality - as spaces of resurrection whose truth is based on an empty tomb, the one in the Church of the Holy Sepulcher in the holy city of Jerusalem.

Christ is risen! Truly He is risen!

СЕСТРА МАРИЈА | SISTER MARIJA

ЗАПИСИ ИЗ МОНАШКЕ КЕЛИЈЕ

NOTES FROM THE MONASTIC CELL

УВОД

Очисти́мо чула, и уи́ледајмо у не́при-
сти́ујној све́тлости Васкрсења, Хри́ста све́т-
лојављено́га, и „Радо́ујше се“ да јасно чу́јемо,
победну́ њесму́ поју́ћи.

(Пре́йдобни Јован Дамаскин, Васкршњи
канон)

У четвртак сирне седмице, 10. марта 2016.
године стигле смо у Јасеновац, мати и нас две
сестре.

Попут грома дошао је тај благослов нашег
духовног оца, митрополита Амфилохија. Муња
која му је претходила бљеснула је у сусрету са
одступником народа и свештенства 1944. на
1945. годину из црногорског приморја и крша
све до Камнишке Бистрице и Зиданог моста у
Словенији. Питала сам се: *Где се гесе́тлећима*
скривала ова исти́на о расу́тим кос́тима, и мно́-
ге дру́ге са њом; како да баш никада нисам чула
ни слово о свему шоме? Силно ме је уздрмало и
посрамило сопствено незнање о страдању то-
ликих хиљада душа. Не знајући газила сам по
њиховом праху, и не придајући значаја њи-
ховој невиној жртви, водила себе у тупу безо-
сећајност и успаваност савести. У тихој келији,

Let us purify our senses and we shall behold
Christ, radiant with inaccessible light of the
Resurrection, and shall hear Him saying clearly,
"Rejoice!" As we sing the triumphant hymns!

(Saint John of Damascus, The Paschal Canon)

On Thursday of the first week of Lent, March
10th, 2016, we came to Jasenovac, our mother ab-
bess and us two sisters.

The blessing for this move to Slavonia that we
received from our spiritual father, Metropolitan
Amfilohije, came like a thunderbolt. The lightning
that preceded it appeared earlier, with my first
encounter with the retreat of the people and the
clergy from the Montenegrin coast and karsts all
the way to Kamniška Bistrica and Zidani Most in
Slovenia in 1944 and 1945. I was wondering: where
had the truth related to the scattered bones, as
well as a number of other truths, been hidden for
decades; why had I not ever heard a word about
that? I was deeply shaken and ashamed on account
of my own ignorance of the suffering of so many
thousands of souls. Unknowingly, I was treading
on their dust, and not heeding their innocent suf-
fering, I lead myself into dull insensitivity and

на малом острву на Скадарском језеру, годинама су ми привлачила пажњу имена мученика о којима опет нисам ништа знала, епископ Сава горњокарловачки, свештеници Ђорђе Богић, Бранко Добросављевић и други. Много пута сам их питала ко су; нису имали своје тропаре, нити написане службе, или житија, већ само имена у календару.

Тада сам цртала мотиве биљака, животиња и орнаменте на стаклу, дрвету, и камену, правила прве колаже и мале слике из наше монашке свакодневице.

Ићи ћеш тамо, и цртаћеш мале мученике, рекли су и митрополит, и мати. *Добро, хоћу!* одговорих, и помислих како не знам да цртам људе.

Споља гледано Јасеновац није лепо село. Прохујали немири су му подарили пусте и срушене куће, зарасла дворишта, а магистрални пут и гранични прелаз посведневно брујање и честу гужву. Међутим, овде постоји једна сасвим друга небоземна димензија ширине и мира. Поново смо на „острву“ и наша упаљена кандила су „светионик“ у „мору“ моштију које чине порта манастирског храма, јасеновачко логорско поље, Градина, Уштица, Крапје, Брочице, Млака, Јабланац, Стара Градишка, Сисак, Јастребарско, Мирогој.

Ликовни доживљај овог изузетног места, које је митрополит Амфилохије назвао „Васељенским жртвеником“, саткан је кроз богослужбени круг године у коме се нижу празнични дани, обојени светлошћу годишњих доба; небројене одласке на гробнице светих мученика; познанство са старицама које су као девојчице преживеле логор; сведочанства,¹ ви-

lethargy of conscience. In a quiet cell, on a small island on Lake Skadar, for years the names of martyrs about whom I knew nothing, Bishop Sava Gornjokarlovачки, priests Ђорђе Bogić, Branko Dobrosavljević, and others, drew my attention. Many times I asked them who they were; they didn't have their troparia, nor written services, or vitae, they were simply names in the calendar.

At that time, I was drawing motifs of plants, animals and ornaments on glass, wood, and stone, made my first collages and small pictures from our monastic everyday life.

You will go there, and you will draw little martyrs, both the Metropolitan and the mother said. All right, I will! I answered, and thought that I didn't know how to draw people.

Viewed from the outside, Jasenovac is not a pretty village. Tumultuous events left it with deserted and demolished houses, overgrown yards, while the near-by main road and border crossing are often noisy and crowded. However, there is a whole other unearthly dimension of breadth of space and peace here. We are back on the "island" and our lighted lantern is a "lighthouse" in the "sea" of relics that make up the yard of the monastery church, the Jasenovac camp field, Gradina, Uštica, Krapje, Bročice, Mlaka, Jablanac, Stara Gradiška, Sisak, Jastrebarsko, Mirogoj.

The artistic experience of this extraordinary place, which Metropolitan Amfilohije called the "Universal Altar", is woven through the liturgical circle of the year in which the festive days, colored by the light of the seasons; countless visits to the tombs of holy martyrs; acquaintance with old women who survived the camp as girls; testimonies,¹ vid-

¹ Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац: усџашка шворница смрти: документи и сведочења*, Београд, 2016, *Ог Косова до Јадовна: љушци записи јеромонаха Аџанасија Јевтића*, 9. допуњено издање, Призрен, 2016; Egon Berger, *44 mjeseca*

¹ Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац: усџашка шворница смрти: документи и сведочења*, Београд, 2016, *Ог Косова до Јадовна: љушци записи јеромонаха Аџанасија Јевтића*, 9. допуњено издање, Призрен, 2016; Egon Berger, *44 mjeseca*

део снимке² и фотографије из времена Другог светског рата, а све посматрано кроз Литургијску призму преображене стварности.

Илустровање оних који су се у Христџа обу-кли (Галатима 3:27), који су се одрекли себе, узели крстџ свој и за Христџом љошли, који су изљубили своје живољџе Христџа ради и јеванђџџа ради (Марко 8:34-35), подразумевало је изналажење њихових житејских и иконографских подобности са Христом Богочовеком и већ прослављеним светитељима старозаветне и новозаветне Цркве Божје.

Већина слика, њих двадесет и две, настале су од новембра 2017. до јула 2018. године. Потом су, на молбе са разних страна, од Божића 2018. до Васкрса 2019. урађене још три, а последња је илустрована јуна 2022. године.

Радом и трагањем стил се рађао и мењао, а техника је углавном остајала иста. Сликано је воденом темпером³ и акрилном бојом комбиновано с дрвеном бојицом и танким фломастером, а на подлози од танког картона у боји, кашираног картона, паус-папира и украсног папира.

Узоре сам тражила су у пребогатој православној иконографији (византијске, руске и српске фреске, руска икона, савремена домаћа икона), древним илуминарним рукописима, наивном сликарству (хрватски, мађарски и српски уметници), руском анимираном филму (Јуриј Норштејн, Гора самоцветов), и де-

eos² and photos from the time of the Second World War, all viewed through the liturgical prism of a transformed reality.

Illustrating those who were clothed with Christ (Galatians 3:27), who denied themselves, took up their cross and followed Christ, who lost their lives for the sake of Christ and for the sake of the gospel (Mark 8:34-35), meant finding their life and iconographic similarities with Christ the God-man and the already glorified saints of the Old Testament and New Testament Church of God.

Most of the pictures, twenty-two of them, were created between November 2017 and July 2018. Then, at the request of various parties, from Christmas 2018 to Easter 2019, three more were made, and the last one was painted in June 2022.

Through work and research, a certain visual expression was born and changed, while the technique mostly remained the same. It was painted with water tempera³ and acrylic paint combined with a wooden crayon and a thin felt-tip pen, and on a base of thin colored cardboard, laminated cardboard, tracing paper and decorative paper.

I looked for models in the rich Orthodox iconography (Byzantine, Russian and Serbian frescoes, Russian icons, contemporary domestic icon painting), ancient illuminated manuscripts, naive painting (Croatian, Hungarian and Serbian artists), Russian animated film (Yurii Norstein, Gora Samotsvetov), and the works of contemporary Georgian painters (David Popiashvili, Nino

и Jasenovcu, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1966; Никола Николић, Јасеновачки лољор, Жагор, Београд, 2015; Dragoje Lukić, Bili su samo deca: Jasenovac – grobnica 19.432 devoјčice i dečaka, Muzej ѓrtava genocida, Beograd, 2000; Зорка Делић Скиба, Били смо гјеца лољораши, Графомарк, Лакташи, 2010.

² ТВ Приједор, Ожиљак, 2008; Лордан Зафрановић, Крв и љељео Јасеновца, 1983. и Тесљаменљ, 1994.

³ Боје своје с љлачем мешах (Псалам 101:10).

и Jasenovcu, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1966; Никола Николић, Јасеновачки лољор, Жагор, Београд, 2015; Dragoje Lukić, Bili su samo deca: Jasenovac – grobnica 19.432 devoјčice i dečaka, Muzej ѓrtava genocida, Beograd, 2000; Зорка Делић Скиба, Били смо гјеца лољораши, Графомарк, Лакташи, 2010.

² ТВ Приједор, Ожиљак, 2008; Лордан Зафрановић, Крв и љељео Јасеновца, 1983. and Тесљаменљ, 1994.

³ I mingled my colors with weeping (Psalm 101:10).

БЕШКА
BEŠKA

лима савремених грузијских сликара (Давид Попиашвили, Нино Чакветадзе и др.). Тако су настале слике које сабирају многе ауторе кроз простор и векове сведочећи управо о потреби саборности у животу Јасеновачке светиње.

Када су биле готове, слике сам показала нашим бакама исповедницама. Гледале би их, ћутећи кратко, док им усне не би задрхтале или сузе потекле. Наједном би се нашле унутар слика, које никада, ни у најмањим детаљима, нису бледеле у њиховим сећањима.

Chakvetadze, etc.). This is how the pictures that bring together many authors throughout space and centuries were created, testifying precisely of the need for concord in the life of the Jasenovac sanctuary.

Once they were finished, I showed the pictures to our elderly Jasenovac grandmothers, martyrs and confessors. They would look at them, in silence for a while, until their lips quivered or tears began to flow. They would suddenly find themselves inside the pictures, which never, even in the smallest details, faded in their memories.

СВЕ
ПР НА
У М

ГЕНЕЗА И ОПИС СЛИКА

The Genesis and Description
of Images

ТОПОЛА УЖАСА

На ушћу Уне у Саву, а са сџране Доње Градине, ово данас сасушено дрво зајис је љаиње; неми сведок заливен крвљу носи клинове, рује и ланце. На њему су вешане девојке, а љод њим у смоли кувани деца и сџарци. Ово дрво су „Двери Раја кроз која су наши љреци љрошли љре љосљедњеџ издисаја.“

Према казивању наших старица рођених у Доњој Градини постојале су две тополе коришћене као мучилишна дрва свих година рата. Биле су једна до друге на обали крај ушћа, ова која је данас делом сачувана,⁴ и друга мања од ње, које више нема. Када су се вратиле у своје село маја 1945. године на њима

⁴ Поклањање овом светом дрвету данас неретко изазива саблазан и ужас. Време полако изједа преостало стабло Тополе, а при високим водама потапају га Уна и Сава. Сасвим мало части се указује овој изузетној и реткој светињи. Сам Господ наш Исус Христос пострадао је на дрвету Крста, које зовемо Часним и Животворним, Које се поклањамо, и Које прослављамо кроз мноштво празника, црквених тропара, химни и канона током целе године. Ни у житијима светих нису ретки примери поштовања и чувања мучилишних стабала, тако Свеџи мученици Анџоније, Јован и Евсџаџије беху обешени један за друџим, на исџи дуб, 1347. љодине. То дрво заџим хришћани љосеку, саџраде цркву у славу Свеџе Тројице, у коју љоложе чесне моџиџи њихове. Каракџерисџично је и џо да је љаџ сџоменуџиој дуба љослужио за основу часне џрџезе. (Јеромонах Хризостом (Столић), Православни свеџачник: месеџослов свеџих. Том1, Септембар-јун, 14. април)

THE POPLAR OF HORRORS

At the confluence of the Una and the Sava, on the side of Donja Gradina, this dried-up tree is a witness of suffering; this silent witness covered in blood still bears nails, holes and chains. Girls are hung on it, and children and old people are boiled in resin under it. This tree is the "Gate of Paradise through which our ancestors passed before drawing their last breath."

According to the stories of our old women born in Donja Gradina, there were two poplar trees used as instruments of torture throughout wartime. They were next to each other on the shore near the confluence, this one, which is partially preserved today,⁴ and another smaller one, which is no longer

⁴ Veneration of this sacred tree today often causes scandal and horror. Time slowly eats away the remaining Poplar tree, and when the water is high, Una and Sava drown it. Very little attention is given to this extraordinary and rare holy relic. Our Lord Jesus Christ Himself suffered on the tree of the Cross, which we call Holy and Life-giving, which we worship, and celebrate on a multitude of holidays with church troparia, hymns and canons sung throughout the year. Even in the lives of the saints, examples of veneration and preservation of trees of martyrdom are not rare. Thus, the Holy Martyrs Anthony, John and Eustathius were hanged one after the other, on the same oak tree, in 1347. The Christians then cut down that tree, built a church in honor of the Holy Trinity, in which they laid their holy relics. It is also characteristic that the stump of the mentioned oak served as the base of the altar, Јеромонах Хризостом (Столић), Православни свеџачник: месеџослов свеџих, Том1, Септембар-јун, 14. април.

су висила тела неколико девојака. Поједине су биле обучене у народне ношње.

Пут од манастира до јасеновачког логорског поља води крај две велике врбе. У јесен њихове пожутеле гране подсећају на девојачке плетенице које се њишу на ветру. Свете дјеве мученице уснуле на Тополи представљене су у козарачкој ношњи, њихова су тела попут тела Пресвете Богородице на одру на иконама Успења Мајке Божије. Стабло је уздигнуто у Небеса, подножје му је облак лаки, а у позадини су позлаћени валови крваве Уне.

Бака Љуба:⁵ *Да, јесте, иако су биле..., а шу, шу, овде, видиш ли?* показивала је прстом по слици, *Иза ове Тојоле била је друја мања. И на њој су висили људи.*

ХУМКА СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА ЈАСЕНОВАЧКИХ

На лојорском пољу уз реку Саву данас су хумке, скривена обележја шта је где у лојору било. Под једном од њих, Гробницом хумком, сабране су кости остале да леже на пољу када је лојор највише и срушен. Свакога дана једна монахиња обилази ово поље, кадећи гробнице и хумке.

Још један благослов митрополита Амфилохија је да кадимом гробнице сваки дан, јер су и мученици овде сваки дан страдали. У новембру месецу буде пуно маслачака на логорском пољу. Стоје у скупинама; мршава, издужена тела, са крупним белим ореолима. Кроз плавичасту маглу, назире се хумке и

there. When they returned to their village in May 1945, the bodies of several girls were hanging on them. Some were dressed in national costumes.

The road from the monastery to the Jasenovac camp field leads past two large willow trees. In autumn, their yellow branches resemble girls' braids swaying in the wind. The holy virgin martyrs who fell asleep on the Poplar are represented in national costume, their bodies resemble the body of the Holy Mother of God on the bier as seen on icons of the Dormition of the Mother of God. The tree rises to Heaven, its base is a light cloud, and in the background are the gilded waves of the bloody Una.

Grandmother Ljuba⁵: Yes, yes, they were like that... and here, there, here, do you see?, she pointed with her finger at the picture. Behind this Poplar stood another smaller one. And there were people hanging on it.

THE MOUND OF THE HOLY NEW MARTYRS OF JASENOVAC

Today, there are mounds on the camp field along the Sava River, hidden markers of what was in the camp. Under one of them, the Tomb (Grobница) Mound, rest the collected bones were left lying in the field when the camp was abandoned and demolished. Every day a nun goes around this field, censuring the graves and the mounds.

Another blessing that we received from Metropolitan Amfilohije is that we should cense the graves every day, because the martyrs died here every day. In the month of November, there is a multitude of dandelions in the camp field. They

⁵ Љубица Душана Клинов (1929, Доња Градина-2018, Јасеновац)

⁵ Ljubica Dušana Klinec (1929, Donja Gradina -2018, Jasenovac)

ТОПОЛА УЖАСА
POPULAR OF HORRORS

Хумка Светих новомученка
Јасеновачких

THE MOUND OF THE HOLY NEW
MARTYRS OF JASENOVAC

разлама крик врана. Ово место је свето. Свака стопа земље натоплена је крвљу и пепелом невиних који су прошли најразличитија мучења што их од постанка није видео земаљски шар.

Мученици су у свештеном простору своје Гробнице хумке, показују своје ране и страдања. Насликана хумка подсећа на огромног кита који у својој утроби носи свете, дан и ноћ до свеопштег васкрсења.⁶

ЈАСЕНОВАЧКО БОГОЈАВЉЕЊЕ

Када порасше зло у свету, Господ се јави на земљи (Свети Владика Николај Охридски и Жички). Тако је и Јасеновац место јављања Бога, дивно у Светим Својим Мученицима. Њихова шела понеле су Уна и Сава, сакриле хумке и мрачне раке. Они су наши светли молишвеници пред Богом, који буде шриљење и зову на покајање.

Јасеновац је на обали Саве, наспрам места где се у њу улива Уна. Тада, у рату, и пре него што је логор почео да ради (августа 1941. године), ове две реке носиле су тела страдалника. Многи су свој покој нашли низводно у Шапцу, Београду, па све до Кладова. Бака Драга⁷ памти да су на почетку рата одрасли вадиле из реке „сплавове“ од по више људи свезаних бодљикавом жицом налазећи притом табле са натписима бесилајни превоз за Београд.

⁶ Јер као што је Јона био у утроби китовој три дана и три ноћи, иако ће и Син Човјечији бити у срцу земље три дана и три ноћи (Матеј 12:40).

⁷ Драгиња Николе Балаћ (1929-2024, Јасеновац)

stand in groups; their thin, elongated bodies, with large white halos. Through the bluish mist, mounds can be seen and the cry of crows breaks the silence. This place is sacred. Every foot of the earth is soaked with the blood and ashes of innocents who have suffered most unthinkable torture such as the earth has not witnessed since its creation.

The martyrs are in the sacred space of their Grobnica mound, showing their wounds and sufferings. The painted mound resembles a huge whale that carries the saints in its belly, day and night until the universal resurrection.⁶

THE JASENOVAC THEOPHANY

When evil grows in the world, the Lord appears on earth (St. Bishop Nikolaj of Ohrid and Žički). Jasenovac is also the place of the manifestation of God, wonderful in His Holy Martyrs. Their bodies were taken by Una and Sava, hidden by mounds and dark rakes. They are our bright prayer books before God, who awakens patience and calls to repentance.

Jasenovac is situated on the banks of the Sava, opposite the place where the Una flows into it. In the past, during the war, and before the camp came into operation (August 1941), these two rivers carried the bodies of the victims. Many found their rest downstream in Šabac, Belgrade, and all the way down the Danube, in Kladovo. Grandmother Draga⁷ remembers that at the beginning of the war, people would pull out from the river "rafts" made up of several dead bodies tied with

⁶ For just as Jonah was three days and three nights in the belly of the great fish, so will the Son of Man be three days and three nights in the heart of the earth. (Matthew 12:40).

⁷ Draginja Nikole Balać (1929, Jasenovac)

ЈАСЕНОВАЧКО БОГОЈАВЉЕЊЕ
JASENOVAC THEOPHANY

СВ. ДЕЦА НОВОМУЧЕНИЦИ НА ДОНОЈ ГРАДИНИ

Мали Градински
новомученици

INFANT NEW MARTYRS
OF GRADINA

Визура места је смештена у композицију иконе Бојојављења, Јор и Дан – Уна и Сава. Свети Јован Крститељ, чијем је рођењу посвећен Јасеновачки храм, заузима се пред Богом да као угодну прими жртву невиних пострадалих што су у води која се њиховом крвљу освећује. Секира подно дрвета симбол је позива на покајање,⁸ које је проповедао Претеча Господњи, овде указује на оруђе сурове смрти новомученика.

На градинској обали је свети мученик Вукашин крај раке, онде негде где је пострадао у „чувеној“ ноћи надметања у клању, а на јасеновачкој анђели Божји сакривени под будуће хумке, крепе страдалнике пружајући им убрусе утехе.

Док се лик Светиої мученика Вукашина ослања на домаћи узор.

МАЛИ ГРАДИНСКИ НОВОМУЧЕНИЦИ

Са Газиместаном и Плавом гробницом, Доња Градина је наше највеће гробље. Овдје је 115 великих масовних гробница и незнано мноштво расутих гробова Срба, Јевреја, Рома, Хрватша, муслимана. ЈАСЕН је децје гробно поље. Оно има четири гробнице у шуми. Тихо прођише шуда сшазом од црвене циље, јер шу сјава неколико хиљада малих мученика.

За подлогу слике нарочито је одабран картон у боји црвене цигле.

Својом композицијом она подражава иконе Светишх седам ефеских младића.⁹

⁸ Родите, дакле, род достојан покајања... А већ и сјекира код коријена дрвећу стоји; свако, дакле, дрво које не рађа добра рода, сијече се и у огањ баца (Матеј 3:8-10).

⁹ Архимандрит Јустин Ст. Поповић, *Жишшија светишх за месец август*, Манастир Св. Телије код Ваљева, Београд, 1997; 4.

barbed wire, finding signs with inscriptions saying “Free transport to Belgrade”.

The perspective is that of the icons of the Theophany, Jor and Dan - Una and Sava. St. John the Baptist, whose day of nativity is the feast day of the church at Jasenovac, intercedes before God to accept the sacrifice of the innocent victims who are in the water that is sanctified with their blood. The ax under the tree is a symbol of the call to repentance,⁸ as preached by the Forerunner of the Lord, and, more specifically, here it indicates the instrument of the cruel death of the new martyr.

On the Gradina shore, near the river, is the holy martyr Vukašin, at the place where he died in the "famous" night of the slaughter competition, and on the Jasenovac side of the river, an angel of God, hidden under the future mounds, comforts the victims by offering them comfort towels.

While the image of the Holy Martyr Vukašin is based on a local example.

THE INFANT NEW MARTYRS OF GRADINA

Along with Gazimestan and Plava grobnica (the so-called Blue Tomb in the Ionian Sea, off the island of Corfu, the final resting place of thousands of Serbian soldiers in World War I), Donja Gradina is our largest cemetery. There are 115 large mass graves and an unknown number of scattered graves of Serbs, Jews, Roma, Croats, and Muslims. Jasen is a children's burial ground. It comprises four tombs in the forest. Walk quietly along the red brick path, because several thousand little martyrs sleep there.

⁸ Bring forth, therefore, a generation worthy of repentance... Even now the axe is laid to the root of the trees; therefore, every tree that does not bear good fruit is cut down and thrown into the fire (Matthew 3:8-10).

Приказана је унутрашњост једне од гробница на гробном пољу Јасен, у којој спавају деца. Девојчица која лежи у дну групе је са фотографије из књиге преживелог детета логораша, Драгоја Лукића.¹⁰

Усташе су сурово пресекле њену животну патњу у Градини 1944. године.

Понад гробнице је река Сава, и на њеној другој обали Манастир Јасеновац - новоизграђена Зимска црква посвећена Светим новомученицима Јасеновачким, велики Храм Рођења Светог Јована Крститеља, и сестре које се сабирају на вечерњу молитву.

август, стр. 47-58.

¹⁰ Драгоје Лукић, *Били су само деца*, Књ. I; н. д. стр. 191.

Cardboard in the color of red brick was especially chosen for the background of this painting.

In composition, it emulates the icons of the Seven Sleepers of Ephesus.⁹

The interior of one of the tombs in the Jasen burial ground is shown, in which children are sleeping. The image of the girl lying at the bottom of the group is modeled on a photo from the book on the surviving child inmates.¹⁰

Above the tomb is the river Sava, and on its other bank the Jasenovac monastery - a newly built winter church dedicated to the Holy New Martyrs of Jasenovac, the katholikon Church of the Nativity of St. John the Baptist, and sisters who gather for vespers.

⁹ Архимандрит Јустин Ст. Поповић, *Жиција свейих за месец август*, Манастир Св. Ђелије код Ваљева, Београд, 1997; 4. август, 47-58.

¹⁰ Драгоје Лукић, *Били су само деца*, Ibid., 191.

УТОЧИШТЕ ЗА ДЕЦУ ДИАНЕ БУДИСАВЉЕВИЋ

Родом Аустријанка, Диана је живела у Загребу удаћа за хирурга, Србина Јулија. Неустрашива и ујорна, њовела је један од најтежих и, по броју спасених, најобимнијих добротворних покрета везаних за спасавање из концентрационих и логора смрти у Другом светском рату. Жртвујући себе, улазила је у логоре и преговарала лично са самим усташама кољачима избавивши тако – по неопходним подацима – 15.336 деце, од којих је више од дванаест хиљада преживело рат.

Ако мене јонише, и вас ће јонити
(Јован 15:20).

Постоји више бајколикх минијатура једног савременог грузијског уметника (чијег се имена не сећам) на којима је приказана Света породица, која по свом Бекству у Египат, налази уточиште у малој каменој кући са димњаком од опеке. Кућа је у процветалом врту. Оне су послужиле као основа за ову слику, где рајско уточиште прима Диану Будисављевић у загрљају деце коју је она спасила од сигурне смрти у паклу логора. Ова дечица су у слику прешла са истинских фотографија из поменуте књиге Драгоја Лукића.¹¹

Суди ме, Боже, и расуди њарбу моју
од народа несветог,
од човека неправедног и лукавог избави ме.
Јер си ми, Боже, Тврђава моја;
зашто си ме одбацио?
И зашто сећујући ходим, када (ме) шљачи
непријатељ мој?

¹¹ Драгоје Лукић, Били су само деца, Књ. 1; н. д. стр. 100, 111, 121, 124.

CHILDREN'S SANCTUARY OF DIANA BUDISAVLJEVIĆ

Austrian by birth, Diana lived in Zagreb and was married to a surgeon, Julije, a Serb. Fearless and persistent, she led one of the most difficult and, in terms of the number of survivors, the most extensive charities dedicated to rescuing children from concentration and death camps in the Second World War. Sacrificing herself, she entered the camps and negotiated personally with the Ustaša butchers themselves, thus saving the lives of - according to incomplete data - 15,336 children, more than twelve thousand of whom survived the war.

If they persecuted me, they will also persecute you
(John 15:20).

There are several fairy-tale miniatures by a contemporary Georgian artist (whose name I do not remember) depicting the Holy Family, after their Flight into Egypt, taking refuge in a small stone house with a brick chimney. The house stands in a blooming garden. They served as the basis for this painting, where Diana Budisavljević finds heavenly sanctuary in the arms of the children she saved from certain death that awaited them in the hell of the camp. The images of children have moved into the painting from real photographs published in the already mentioned book by Dragoje Lukić.¹¹

Vindicate me, my God, and plead my cause against an unfaithful nation. Rescue me from those who are deceitful and wicked.

You are God my stronghold. Why have you rejected me? Why must I go about mourning,

¹¹ Драгоје Лукић, Били су само деца, Књ. 1; Ibid., 100, 111, 121, 124.

УТОЧИШТЕ ЗА ДЕЦУ ДИАНЕ
Будисављевић

CHILDREN'S SANCTUARY OF
DIANA BUDISAVLJEVIĆ

НИШТЕ ЗА ДЕЦУ
НЕ БУДИСАВЉЕВИЋ

Пошаљи Свеџлосѣ Твоју и Исѣину Твоју;
оне ме уѣуѣише и одведеше на Гору свеѣу Твоју
и у Насеља Твоја (Псалам 42:1-3).

ЈАСЕНОВАЦ ДАНАС

... рањен ѣрошлошћу, ѣужно ѣих. Мноѣ куће
срушене су и ѣусѣе. Ми знамо шесѣ сѣарица
које су биле у лоѣорима као деца. Некада сеоска
црква мученица сада је обновљени манасѣирски
храм Рођења Свеѣої Јована Крсѣиѣеља.

Доњани, низводно од главног пута и моста,
од постанка места били су насељени српским
становништвом. Ту је 1775. године саграђен ве-
лелепни православни храм посвећен Рођењу
Претече Јована, прва жртва Другог светског
рата, када је до темеља срушен. На истом ме-
сту је подигнут нови знатно мањи храм, ос-
вештан 2. септембра 1984. године, који је на
Ваведење, 4. децембра 2000. године проглашен
манастиром, а указом тадашњег владике сла-
вонског Саве.

Манастиру данас припада и Библиотека
у згради обновљене старе црквене школе, и
више кућа у улици која је кроз историју са сва-
ким сукобом добијала ново име (Главна ули-
ца, Жртава фашизма, Хрватских бранитеља),
до локалитета Усташке болнице.

Било је то негде пред Васкрс те прве го-
дине у Јасеновцу. Пошла сам на поље логора,
на улици је подбочена стајала онижа, мрша-
ва старица. Имала је мараму са туфницама,
кецељу и стари џемперић увезан око струка.
Осмехнула ми се: Сесѣрица! Дођи к мени. Ја не-
мам никої. Пришла сам. Дико, ја сам ѣи у лоѣору
била. Тако је почело наше познанство с бака
Љубом. Имала је осамдесет и седам година,
живела у трошној приземној кући, садила
башту, била истински гостољубива и крајње

oppressed by the enemy? Send me your light
and your faithful care, let them lead me; let
them bring me to your holy mountain, the
place where you dwell. (Psalm 42:1-3).

JASENOVAC TODAY

... wounded by the past, sadly silent. Many houses
were demolished and abandoned. We know six old
women who were in the camps as children. Once
the village church of martyrs is now the restored
monastery church of the Nativity of St. John the Baptist

Donjani, downstream from the main road
and the bridge, has been inhabited by the Serbi-
an population since the founding of the town. In
1775, a magnificent Orthodox church dedicated
to the Nativity of St. John the Forerunner was
built there and razed to the ground as the first
victim of World War II in the village. A new, con-
siderable smaller temple was built on the same
site, consecrated on September 2nd, 1984, and de-
clared a monastery on December 4th, 2000, the
feast day of the Introduction of the Holy Virgin
to the Temple, by Bishop Sava of Slavonia.

Today, monastery property also includes a
Library, situated inside the renovated building
of the old church school, as well as several hous-
es on the street was given different names over
time (Main Street, Victims of Fascism Street,
Croatian Defenders Street), all the way up to and
including the site of the Ustaša Hospital.

It was sometime before Easter that first year
in Jasenovac. I was on my way to the camp field
and there was a thin, thin old woman standing
on the street. She wore a scarf with tassels, an
apron and an old sweater tied around her waist.
She smiled at me: Sister! Come to me. I don't have
anyone. I came over. My dear, I was in your camp.
That's how our acquaintance with grandmoth-

милостива у својој немаштини. На сам Васкрс навече отишла сам код ње с пакетом разних намирница. У неверици је дуго и са радошћу понављала: *Ти си мени дошла?! Негодовала је* када бисмо јој нешто хтеле помоћи *Не, шаман*

er Ljuba began. She was eighty-seven years old, lived in a dilapidated one-story house, planted a garden, was truly hospitable and extremely kind-hearted in her poverty. On Easter proper, I went to her place with a packet of groceries. In disbe-

посла, треба ја да помоћем нашу цркву. Једном ме је позвала да ми да кромпира који је управо повадила из своје баште. Ушла сам у мрачну, стару летњу кухињу, ослонила се на зид на коме су о ексерима висиле некакве крпе, кад испод крпа на зиду спазих велику, жутом фарбом исцртану, Давидову звезду:

Да, то је остала. Није дао гјед да се ђрекречи. Овде то је била болница, и Жидови докџори скоичани у букаџје. Поделила сам са мати новост о Љубиној звезди. Нисмо схватале њену важност све док се пар месеци касније са владицом пакрачко-славонским Јованом није повела прича о месту где је први пут испричано Житије Светог мученика Вукашина, а од стране његовог кољача, српском доктору-заточенику, Неди Зецу. Тада смо схватили да је летња кухиња наше Бака Љубе такорећи једини преостали аутентични објект Јасеновачког логора, а била је одељење Усташке болнице. Убрзо потом бака је одлучила да поклони свој део имања цркви, и сагласност потврдила отиском прста.

Чудесни промисао Божји је овој напаћеној, усамљеној души подарио утеху на самом крају живота. Бака Љуба се упокојила на нашим рукама на Светог Јована Милостивог 2018. године.

Тренутак из манастирске свакодневице, коју чине богослужење, послушање и лична молитва, свијен је необичну перспективу ове слике. На њој су под Божјим благословом сестре монахиње, пријатељи манастира, житељи села и свуда невидљиво присутне небеске силе.

Почевши са сликом *Јасеновац данас* ликовне изводим на другачији начин, а главни узор постају дела савременог грузијског сликара, Давида Попиашвилија.

lief, she repeated for a long time with joy: You came to me?! She resented when we wanted to help her with something. No, that's enough work, I need to help our church. Once she called me to give me potatoes that she had just picked from her garden. I entered the dark, old summer kitchen, leaned against the wall on which some rags were hanging on nails, when I saw a large star of David drawn in yellow paint under the rags on the wall: Yes, it survived there. Grandfather wouldn't paint it over. There was a hospital here, and Jewish doctors were held prisoner. I shared the news of grandmother Ljuba's star with my mother abbess. We didn't realize its importance until a few months later, when Bishop Jovan of Pakrac-Slavonia spoke about the place where the Life of the Holy Martyr Vukašin was first told, by his butcher, to a Serbian doctor-detainee, Nedo Zec. That's when we realized that the summer kitchen of our grandmother Ljuba is, so to speak, the only remaining authentic object of the Jasenovac camp, and that it used to be a ward of the Ustaša hospital. Soon after, grandmother Ljuba decided to donate her part of the property to the church, and signed the document with her fingerprint.

The miraculous providence of God gave this suffering, lonely soul comfort at the very end of her life. Grandmother Ljuba passed away in our arms on the feast day of St. John the Merciful in 2018.

A moment from everyday life in the monastery, which consists of worship, chores and personal prayer, renders an unusual perspective to this painting. On it, with the blessings of the Lord, are figures of the nuns, the friends of the monastery, the inhabitants of the village and the heavenly forces present everywhere invisibly.

Beginning with the painting *Jasenovac Today* I started painting the figures in a different way, and the main model is found in the works of a contemporary Georgian painter, David Popiashvili.

БАКА ЉУБИНО СЕЋАЊЕ

... на Божићно јутро 1942, Доња Градина:
Зима је и усџаше надиру. Бјезимо оџац, маџи
и нас шесџоро дјеце. Видјела сам једну џородицу
везану бодљикавом жицом за џласџи сијена који
џори... и данас их чујем.

А Анђео Госџодњи сиђе и одаџна џламен ођњени.
(Књиџа Пророка Данила 3:49)

Прича често изненада понесе наше ста-
рице у тешка и никад минула времена. Сва-
ки пут их исцрпи то поновно преживљавање
страхота.

Из Доње Градине где је живела, бака Љуба
је кренула у бег с родитељима, сестрама и
братам, на Божић 1942. године. Повлачили
су се јарком крај пута, одакле је видела овај
пламтећи пласт. На кратко су се задржали у
Драксенићу, одакле су кренули даље избегав-
ши страшни покољ у сеоској цркви. До лета су
се крили по напуштеним селима и збегови-
ма Козаре, а онда су потерани са масом наро-
да преко Дубице, Церовљана, Уштице допали
централног логора, па даље размештени по
славонским селима.

Цео живоџи бјежала, од '41. до '45, сџално смо бје-
жали. Онда смо '45. ослободило се, и џако смо џре-
живели. Ми нисмо, ми смо сви, само је џаџа оџи-
шао за Земун и нема џа више. А њеџов џаџа осџао
у џој кући у Драксенићу џдје смо били, и њеџа су за-
клали и заџалили, и изџорио у кући. Дјед, џаџин
џаџа. Еџо џако смо све џо џроживјели. Бакина
сеђања била су мучна и испрекидана, вазда је
„бјежала“ и у кратком дремежу који би је савла-
дао у дугима бесанима ноћима.

Када сам бака Љуби дала слику, пустила ју
је као да се опекала, пођутала мало и онда пи-
тала: Оџкуд џи знање?... Чујем их како вриџише.

GRANDMOTHER LJUBA'S RECOLLECTION

... on Christmas morning 1942, Donja Gradina:
It's winter and the Ustašas are coming. Father,
mother and us six children are running away. I
saw a family tied with barbed wire to a burning
haystack... I can still hear them today.

But the angel of the Lord descended with
Azariah and his companions into the furnace; and
he cast the flame of the fire out of the furnace
(Daniel 3:49)

The story often and suddenly takes our old
women to difficult and never-gone times. Each
time they are exhausted by reliving the horror.

Grandmother Ljuba fled from Donja Gradina,
where she lived, with her parents, sisters and
brother, on Christmas Day 1942. They were re-
treating through the ditch by the side of the road,
from where she saw this burning haystack. They
stayed for a short time in Draksenić, from where
they moved on, avoiding the terrible slaughter in
the village church. Until that Summer, they hid
in the abandoned villages and refuges of Kozara,
at which point they were chased with a mass of
people through Dubica, Cerovljana, Uštica, only
to find themselves in the central camp, and be
further distributed in Slavonian villages.

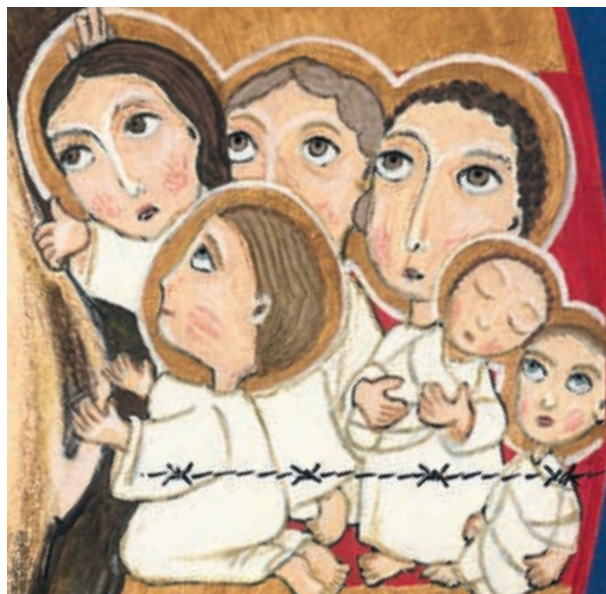
She was on the run all her life, since 1941: Until
1945, we were on the run all the time. Then in 1945
the camp was liberated and that's how we survived.
We were all together, only dad left for Zemun and
was gone. And his father stayed in that house in
Draksenić where we were, and he was slaughtered
and set on fire, and burned in the house. Grand-
pa, dad's dad. That's how we lived through it all.
Grandma's memories were painful and interrupt-
ed, she was always "running away" and a brief nap
would overcome her during long sleepless nights.

СВѢТИ
НОВОМУЧЕНИЦИ
У ПЛАМЕНУ
ПЛАСТА СЕНА

БАКА ЛЈУБИНО
СЕЋАЊЕ

GRANDMOTHER
LJUBA'S
RECOLLECTION

ЈАСЕНОВАЧКИ ОБРАЗ ГОСПОДЊИ

Светѣа дечица, њих више десетина хиљада побијених у Јасеновачким логорима, наслиана су са анђелима на небу, јер је заиста таквих Царство Небеско.

Ваведење Пресвете Богородице. Манастир Пакра. Гледам на икону Спаситеља.

Пустишите децу нека долазе к мени (Лука 18:16).

Размишљај како да насликам децу, мале мученике, а да буду најближи Христу, архимученику, за Кога су пострадали. И крст Његовог ореола се наједном испуњује њиховим главицама, ножицама и ручицама, осветљује се белим одежама. Деца су иза бодљикаве жице у крсту, Господа ките цвећем, грле Га, моле се, спавају.

*Из уста деце и одојчади начинио си (Себи) хвалу,
ради нејријашеља Твојих,
да саишреш нејријашеља и осветника (Псалм 8:3).*

When I gave Grandma Ljuba the picture, she let it go as if she had been burned, kept quiet for a while and then asked: How did you know that?... I can hear them screaming.

THE JASENOVAC MANDYLION

Holy children, several tens of thousands of them who were killed in the Jasenovac camps, dwell with the angels in Heaven, for theirs is truly the Kingdom of Heaven.

Introduction of the Holy Mother of God to the Temple. Pakra Monastery. I am looking at the icon of the Savior.

Let the children come to me ... (Luke 18:16).

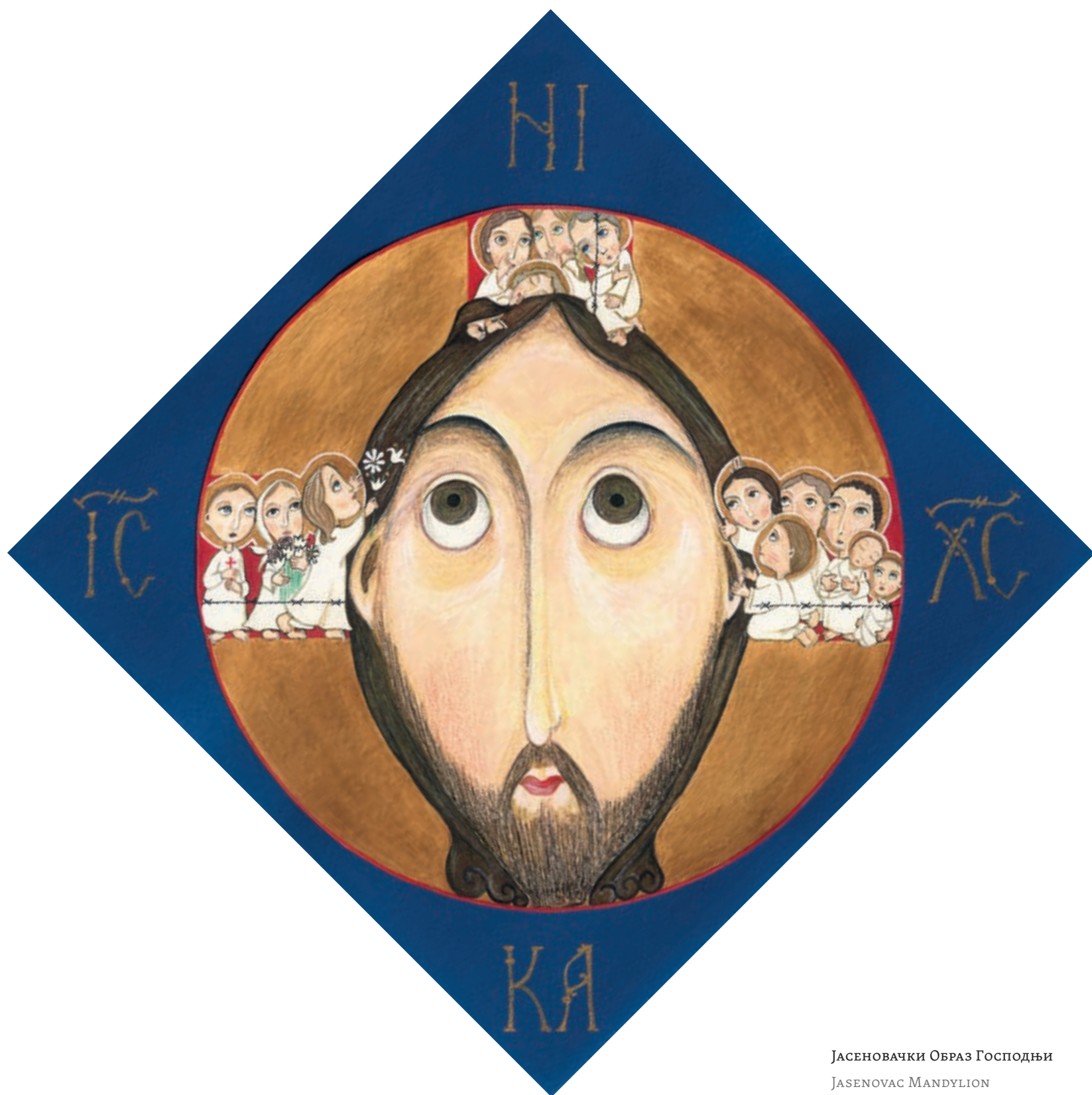
I am considering how to paint the children, the little martyrs, so that they are the closest to Christ, the archmartyr, for whom they suffered. And the cross of His halo is suddenly filled with their heads, legs and arms, it is illuminated by their white garments. The children are behind the barbed wire in the cross, they decorate the Lord with flowers, they hug Him, they pray, they sleep.

From the mouth of children and infants you made (Yourself) praise,

My enemies turn back; they stumble and perish before you. (Psalm 8:3)

THE PROCESSION OF THE HOLY NEW MARTYRS

Being faithful to God and His justice, suffering bodily, earth was saddened. Your souls were saved and heaven rejoiced! Welcoming you at the Gates of Paradise your heavenly ancestors exclaimed in song "Your names are inscribed in the Book of Eternity, enter children of immortality." We, your

ЈАСЕНОВАЧКИ ОБРАЗ ГОСПОДЊИ
JASENOVAC MANDYLION

Колона Светих новомученика
PROCESSION OF THE HOLY NEW MARTYRS

КОЛОНА СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА

Збої верности Боју и Божијој правди по-
спрагасше шелом, земља се распужи, ал'
спасосше душе, небо се весели, а прети се ваши
распеваше небом, на каији Раја срећоше вас
с њесом „Имена су ваша у Књизи вечности,
улазише у Рај, Децо бесмртности“. Ми на
земљи, род ваш кличемо вам улас: „Мучени-
ци Нови, молише се за нас!“

(Тропар Светим новомученицима срп-
ским, ѿлас 8)¹²

Према речима владике Јована нигде се не
осећа Велика Субота као на Гробу Господњем
и овде на јасеновачким гробницама. Истина
је, јер с пролећа земља од блата пог чијим су
жртвеником душе закланих за реч Божију и
за сведочанство Јањеново које имаху (Откри-
вење 6:9), као да кипи и говори о сили Божијој
што је у онима који под њом леже, и да ће се
о васкрсењу мртвих отворити, а хорови све-
тих устати у слави. Ово су они који дођоше из
невоље велике, и ошраше хаљине своје и убије-
лише их у крви Јањеновој. Зајо су пред прије-
шолом Божијим, и служе му дан и ноћ у храму
њеновом; и Онај који сједи на пријешолу оби-
шаваће на њима. Неће више ошладњети, ниши
ће више ожедњети; и неће их пећи сунце, ниши
каква жеја. Јер Јање, које је на сред пријешола,
напасаће их и водиће их на изворе вода живоја;
и убрисаће Бој сваку сузу са очију њихових (От-
кривење 7:14-17).

Господњи Други долазак и Страшни суд...
наша земљошрес велики, и сунце поша црно..., и

earthly family, cry to you in one voice, Holy New
Martyrs pray for us!

(Troparion to the Holy New Martyrs of
Serbia, voice 8)¹²

According to Bishop Jovan, Holy Saturday is
not felt so deeply anywhere like at the Holy Sep-
ulcher and here at the tombs of Jasenovac. It is
true, because in springtime the muddy earth un-
der which lies the altar of the souls of those in-
nocents slaughtered for professing the Word of
God and the Lamb of God (Revelation 6:9), feels
as if boiling and speaks of the power of God that
is in those who lie under it, and that it will open
with the resurrection of the dead, and the choirs
of the saints will rise in glory.

“These are they who have come out of the
great tribulation;

they have washed their robes and made them
white in the blood of the Lamb.

Therefore, “they are before the throne of God
and serve him day and night in his temple;
and he who sits on the throne will shelter them
with his presence. ‘Never again will they hun-
ger; never again will they thirst. The sun will not
beat down on them,’

nor any scorching heat. For the Lamb at the
center of the throne will be their shepherd; ‘he
will lead them to springs of living water.’

The Second Coming of the Lord and the Last
Judgment. There was a great earthquake. The sun
turned black like sackcloth made of goat hair, the
whole moon turned blood red, and the stars in the
sky fell to earth, as figs drop from a fig tree when
shaken by a strong wind (Revelation 6,12-13)

The names of the saints are written in the heav-

¹² Текст тропара је написао Свети владика Николај Жички и
Охридски.

¹² Troparion text composed by the Holy Bishop Nikolaj of Žiča
and Ohrid

мјесец ђосџа сав као крв; и звијезде небеске ђадоше на земљу,... и небо се измаче као свиџак кад се савије, и свака ђора и осџрво ђокренуше се с мјесџа својих (Откривење 6:12-13).

Имена светих записана су на небесима, у „Књизи вечности“, зато их стављам на свитак. Свети мученици ходе у колони, стотине хиљада гоњене су у Јасеновачки логор у колонама. Ми их пратимо узносећи им словословље,¹³ кад тамјана и светлост кандила. Сусрећу се прошлост, садашњост, будућност, време постаје вечност.

О колони ми је често причала Драга. Она живи на крају улице. Ту је живела и онда, крајем августа 1941. године, када је у Јасеновац дошла прва колона заточеника из Јадовна и с Пага, Срба и Јевреја, који су под усташком командом рушили православни храм, а цигле му уградили у логорске објекте. Село је тада затворено, из кућа се излазило само уз пропусницу. У то прво време рада логора колоне људи су од јасеновачке железничке станице, Главном улицом, свакодневно пролазиле кроз село. Неки би прошли кроз капију логора, а већина њих - они нејаки, старци, жене и деца, скелом су превожени на губилиште у Доњој Градини.

Једном приликом пошла сам да окадим гробове на пољу. Како ми је недостаало брикета, закуцала сам код Драге и питала за мало жара. Стајала сам у њеном дворишту кад ми је донела пуну лопатицу: *Ево џи. И џу, џу огмах ђочни да кадиш! Ту су их клали, била сам дијеџе и ђледала, крв ми је долазила до ноју. А онда убрзо на Марковдан, 8. маја 1942, Срби*

ens, in the "Book of Eternity", so I put them on a scroll. The holy martyrs walk in a column, hundreds of thousands were driven to the Jasenovac camp in a file. We follow them, giving them praise,¹³ with incense and candlelight. The past, the present, and the future meet, time becomes eternity.

Draga often told me about the coloumn, a file of inmates being lead into the Jasenovac camp. She lives at the end of the street. She also lived there at the end of August 1941, when the first file of prisoners from Jadovno and Pag, Serbs and Jews, came to Jasenovac. Under Ustaša command they were forced to demolish the village Orthodox church and to use its bricks to build camp facilities. The village was then closed, leaving one's house was permitted only with a pass. During the first period of operation of the camp, lines of people filed through the village every day from the Jasenovac railway station, along Main Street. Some would pass through the gate of the camp, and most of them - the weak, old people, women and children - were ferried across the river to the place of execution in Donja Gradina. On one occasion, I went to cense the graves in the field. Since I was short of briquettes, I knocked on Draga's door and asked for some embers. I was standing in her yard when she brought me a full scoop: Here you go. And there, right away, start censng! They slaughtered them there, I was a child and watched, the blood came to my feet. And then soon on the feast of St. Mark, May 8th, 1942, the Serbs from Jasenovac joined yet another file on their way to the camp. There is a multitude of motifs, and the blue paper is small and empty, a storm arises; tears flow, the heart seems to swell, the throat tightens, a trembling

¹³ На свитку који држи монахиња су почетне речи кондака Светим новомученицима Јасеновачким „Дивни свети...“ епископа Атанасија Јевтића, које сваки дан читамо у нашем храму, појемо на логорском пољу.

¹³ On the scroll held by the nun are the opening words of the kontakion to the Holy New Martyrs of Jasenovac "Beautiful holy..." by Bishop Atanasi Jevtić, which we read every day in our church, sing on the camp field.

из Јасеновца придодаше се у још једну колону на путу за логор.

Мноштво је мотива, а плави папир мален и празан, наступа бура; сузе теку, срце као да се гужва, грло се стеже, рука дрхтећи извлачи једну нит која описује мученике и исповеднике Христове (α-ω) - имена се нижу, слике навиру, приче одјекују...:

ДЕЧАК КОЈИ НОСИ КОЛАЦ

Најстравичнија сведочанства о страдању у Јасеновачком логору прочитала сам међу исказима преживеле деце логораша. Она говори о младом Милораду Родићу:¹⁴ Између нас изабрао је најљепше дјечака, на сџолу му је расџорио сџомак и сџавио ња још живој да се њече на ражњу. Кад је несрећни дјечак био исџечен, наџјерао је најближу рогбину да једе њејово месо које је оџкидао са њеченој дечака. Дјечакова бака Миља одбила је да једе њонуђено месо свој унука, а усџаше су је убиле ударцима кундака, а заџим је бациле у ријеку Саву... Печеној дјечака са ражња је несџало - њојеле су ња њлагне свиње.¹⁵

ЧОВЕК КОЈИ НА РАМЕНУ НОСИ ДРУГОГ,

Иначе, кад сам носио груђи леш, био ми је џежак... једва сам чекао да ња бацим у раку. Али сада нисам осјећао никакве џежине. Носио сам

hand pulls out a single thread that describes the martyrs and confessors of Christ (α-ω) - the names are lined up, images overflow, the stories echo...:

THE BOY CARRYING A STAKE

I read the most horrific testimonies about the suffering in the Jasenovac camp among the statements of the surviving children inmates of the camp. They talk about the young Milorad Rodić:¹⁴ He chose among us the most beautiful boy, he split open his stomach on the table and put him, still alive, to be roasted on a spit. When the unfortunate boy was roasted, he forced his closest relatives to eat his flesh, which he tore off the roasted boy. The boy's grandmother, Milja, refused to eat the offered flesh of her grandson, and the Ustašas killed her with rifle butt blows, and then threw her into the Sava ... The roasted boy disappeared from the spit - he was eaten by hungry pigs.¹⁵

A MAN WHO CARRIES

ANOTHER ON HIS SHOULDER

By the way, when I was carrying the second corpse, it was heavy... I couldn't wait to throw it in the pit. But now I didn't feel any weight. I carried my dead father to rest. The road that was over a kilometer long seemed too short to me now. I didn't feel the cold, only hunger.¹⁶

¹⁴ Родић (Душан) Милорад, 1923*-1942, Брекиња, Босанска Дубица, Србин, убијен од усташа на неутврђеном стратишту, *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.-1945; 1. izdanje, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac, 2007, стр. 1444.* *Напомена: по сведочанствима преживеле деце логораша (види фусноту бр. 15), очевидаца овог злочина, Милорад Родић је пострадао у својој петнаестој години; регистар Музеја жртава геноцида за годину рођења даје 1924. (<https://www.2.muzejgenocida.rs/sr/ratne-%C5%BErtve>)

¹⁵ Зорка Делић Скиба, *Били смо дјеца логораша*, Сусрет са Маром Јерковић; стр. 97, Исповјест Боре Дрвенице; н. д. стр 105.

¹⁴ Rodić (Dušan) Milorad, 1923*-1942, Brekinja, Bosanska Dubica, Serb, killed by Ustaša at an unspecified execution ground, *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.-1945; 1. izdanje, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac, 2007, 1444.* *Note: according to the testimonies of the surviving children of the camp inmates (see footnote no. 15), eyewitnesses to this crime, Milorad Rodić died at the age of fifteen; the register of the Museum of Victims of Genocide gives the year of birth as 1924. (<https://www.2.muzejgenocida.rs/sr/ratne-%C5%BErtve>)

¹⁵ Зорка Делић Скиба, *Били смо дјеца логораша*, Сусрет са Маром Јерковић, 97, Исповјест Боре Дрвенице, 105.

¹⁶ Егон Бергер, *44 мјесеца у Јасеновцу*, 49.

мршвої оца на починак. Пуш дуїачак преко једної километра чинио ми се сада прекрашак. Зиму нисам осјећао, једино љад.¹⁶

ЈЕДНА ТРУДНИЦА,

Моја шетшка, двадесет једна година, она је била удана за Хрваџа. И он се обукао у усташко... и он је долазио њој код жице, и она је њеја молила, да је избави вани. Није хшио. Била она у деветом мјесецу шрудноће.¹⁷

БАКА АНА¹⁸,

Моја сећања, знаш како бих ти знала рећи, ја немам неких сећања, знаш зашто, ја нисам

A PREGNANT WOMAN

My aunt, twenty-one years old, she was married to a Croat. And he joined the Ustašas... and he came to her near the wire, and she begged him to rescue her. He didn't want to. She was nine months pregnant.¹⁷

GRANDMA ANA¹⁸

My memories, you know how I could tell you, I don't have any memories, you know why, I wasn't in the camp, but my grandmother, my mother's mother, she was kicked out of the house when she was fifty-five years old, Grandma didn't even remember, you know... they entered the house and drove out... everything alive, and in

¹⁶ Егон Бергер, 44 мјесеца у Јасеновцу; н. д. стр. 49.

¹⁷ Сведочанство Божане Маровић (1947, Брочице)

¹⁸ Ана (-)Грујић, 1876-1942, Јасеновац, Новска, Српкиња, нестала од усташа 1942. у логору Стара Градишка на неутврђеном стратишту, *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.-1945*; н. д. стр. 543.

¹⁷ Testimony of Božana Marović (1947, Bročice)

¹⁸ Ана (-)Grujić, 1876-1942, Jasenovac, Novska, a Serb who perished and was killed by Ustašas in 1942 in the Sara Gradiška camp at an unspecified place of execution, *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.-1945*, 543.

била у лоџору, нећо моја бака, моје маме мама, она је исћерана из куће, кад је била ђедесећ и ђећ година, шак да ја нисам ни баке зајамћила, знаш... они су зашли у кућу и исћерали најоље... све живо, и на крају оћерана у вајоне. Ту су били вајони у шоме, и одвеоше је за Сшару Градишку, и шамо су је убили.¹⁹

**МАЛИ СЕНИША ПУЗИ И
ГУРА СВОЈ КРСТИЋ У СФЕРИ,**

А у рашћу му мали био Сениша, њећов браћ, Душанов,²⁰ шћо су убиле усћаше. И узели од ма- шћере шћо дијешће, и она зна куд он иде - да ја убију, и она ђошла некуд за Млаку, ђолугла.²¹

ГАВРИЛО,

Они су једној човјека, некоја Гавру Боровића, човјек шћолико ђошћен, ђошао свињама носио шћорбу. Они су њеја срели на врашћима, убили ја...

Маши јој, Сшћоја, имала ђедесећ година, моћла је и она ући у шћранцићоршћ, али добила дизан- шћерију, разболи се, одвезу је усћаше и шамо је убију. Једанаесћоро дјеце је имала, а не зна јој се за шћраћ. Ни јдје је убијена, ни шћћа је било са њом. Нишћћа се не зна. Јој, муке наше велике...²²

Видевши слику Драга се намрштила и скренула поглед: Немој више да цршћаш. Тешко је! Посћпрагаћеш.

the end they were driven into the wagons. There were wagons, and they took her to Stara Gradiška, and they killed her there.¹⁹

**LITTLE SINIŠA CRAWLING AND
PUSHING HIS CROSS IN THE SPHERE,**

And during the war, this little Siniša, brother of Dušan,²⁰ was killed by the Ustašas. And they took this child from their mother, and she knew where he was going - to be killed, and she went somewhere in the direction of Mlaka, she went crazy.²¹

GAVRILO

They took one man, Gavro Borović, a man so honest, he went to the pigs carrying a bag. They met him at the door, killed him...

Her mother, Stoja, was fifty years old, she could have entered the transport, but she got dysentery, fell ill, was taken away by the Ustašas and killed there. She had eleven children, but nothing is known of her, no trace. Not where she was killed, nore what happened to her. Nothing is known. Oh, the pains, our great pains...²²

Seeing the picture, Draga frowned and looked away: Don't draw anymore. It is difficult! You will suffer.

¹⁹ Сведочанство Љепше Станка Пешут (1939-2022, Јасеновац)

²⁰ Душан Тривунчић, нестало је 17. септембра 1991. године, и три дана касније пронађен мртав, у једној њиви пут Новске. Отац Душанов, Живко Тривунчић, сахранио је обојицу синова, малог Сенишу 1942, и Душана 1991, који је био прва јасеновачка жртва у рату деведесетих.

²¹ Сведочанство Љепше Станка Пешут

²² Сведочанство Драгиње Балаћ

¹⁹ Testimony of Ljepša Stanka Pešut (1939-2022, Jasenovac)

²⁰ Dušan Trivunčić, went missing of September 17th, 1991, and found dead three days later in a field on the road to Novska. Dušan's father, Živko Trivunčić, witnessed the death of both his sons, the little Siniša in 1942, and Dušan in 1991. Dušan was the first victim from Jasenovac in the war of the 1990's.

²¹ Testimony of Ljepša Stanka Pešut

²² Testimony of Draginja Balać

САБЛАСНО ЈЕЗЕРО

Ово је језерце на лојорском пољу. Данас мирно и лепо, на свом дну чува бројне мошћи Свешћих Мученика.

То је језеро постојало копањем јлине за цићлану. Послије велике поплаве ша се јама налила водом, у коју су ућале рибе: шћуке, шарани, смуђеви ишћд...

У поћешћу се масовно убијање вршило на самим обалама језера као и у крућу садашњег лојора. Мрћиваци су шћу били поћоћани. Мноћи су били бачени у језеро „да се рибе поћове“. За ноће су лешевима везали шћешке поћредметће. Кад су се лешеве надућли, поћдићли су се усћправно и нћихали у води. Жидови су ја поћрозовали „Сабласно језеро“. Кад су усћпаше поћребали рибу за себе, они би је хваћали из поћој језера.

Слободан ми је поћворио:

- Радије бих скаћао од јлаги, нећо шћу рибу окусио. Њено је месо, месо наших мученика!

Из поћој се зараженој, до крајностћи онечишћеној језера узимала вода за поћиће. И касније, кад су поћумће биле поћстоављене, у поћом су се језеру поћрали казани и узимала вода за кухање хране. На поћом су језеру запоћченици поћрали своје поћорције и жлице, шишћали се, кућали и поћрали поћрње.²³

Благодат Божја која се обильно излила на ово место натопољено крвљу невиних, и време које је од онда прошло учинили су да се оно сасвим преобрази. Понекад вода у језеру буде тако прозрачна и мирна. Тада се нагнем са малог моста од железничких прагова све мислећи да могу угледати мошћи мученика које леже негде на дну.

Чудесни се призори могу видети на пољу: магла која лебди над водом, светлуцавом сланом прекривена трава, сунце које се пробија кроз ого-

GHOSTLY LAKE

This is a pond on the camp field. Today, peaceful and beautiful, it keeps numerous relics of the Holy Martyrs in its depths.

It became a lake when the pit created by digging clay for the brick factory filled with water. After a great flood, that pit was filled with water, into which fish fell: pike, carp, perch, etc...

In the beginning, mass killings was carried out on the very shores of the lake as well as within the area of the current camp. The dead were buried there. Many were thrown into the lake "to fatten the fish." Heavy objects were tied to the legs of the corpses. As the corpses swelled, they would rise upright and sway in the water. The Jews called it "Ghostly lake". When the Ustašas needed fish for themselves, they would catch them from that lake.

Slobodan told me:

- I would rather starve than taste that fish. Their meat is the meat of our martyrs!

Drinking water was drawn from that infected, extremely polluted lake. And later, when the pumps were installed, cooking vessels were washed in that lake and water was drawn for cooking food. At that lake, the detainees washed their bowls and spoons, cut their hair, bathed and washed their rags.²³

The grace of God that poured abundantly on this place soaked in the blood of the innocents, and the time that has passed since then, made it completely transformed. Sometimes the water in the lake is so clear and calm. Then I lean down from a small bridge made of railway sleeper planks thinking that I can see the relics of the martyrs lying somewhere at the bottom.

²³ Никола Николић, Јасеновачки лојор; н. д. стр. 184.

²³ Никола Николић, Јасеновачки лојор, 184.

САВЛАСНО ЈЕЗЕРО
GHOSTLY LAKE

леле гране, сенке дрвећа на насипу попут сенки издужених мршавих људских фигура...

ВЕЛИКОМУЧЕНИЧКИ ЈАСЕНОВАЦ

Свакога дана прадећи насип, своја шела у њега би узигала њејнаесџорица лојораша. Из њихове крви израсло је дрвеће које образује име...

Испребијани сџизали смо на мали насип. Многи су осџајали у самом насипу, малаксали и дошучени од осџаша.²⁴

Корачам насипом - ходам по моштима, и сенке дрвећа по њему газим. Покушавам да ухватим неки облик у тој шуми линија. Размишљам... министар богоштовља и наставе Независне Државе Хрватске, Миле Будак, објавио је 1941. године свој план за решавање српског питања у Хрватској: једну трећину убити, једну трећину протерати, а једну покатоличити; што је безмало и спроведено у наредне четири године безумља. И док су они мислили да Боју службу приносе (Јован 16:3), Бој је нешто боље предвидео за нас (Јеврејима 11:40).²⁵ Свуд су и неизбрисиво остале свете честице њихових пострадалих тела: на дну јама, језера, мора, на обалама река, на пољима, у њивама, у шумама, у дрвећу, у свима нама. Освештали су земљу, испунили духовно небо сјајним звездама.

За представу насипа („армираног људским телима“, како би често говорио владика Атанасије Јевтић) одабран је украсни пир са сјајним, разнобојним круговима, који

Miraculous scenes can be seen in the field: mist floating over the water, grass covered with shimmering frost, the sun breaking through the bare branches, the shadows of the trees on the embankment like the shadows of elongated thin human figures...

THE MEGALOMARTYR JASENOVAC

Every day, while building the embankment, bodies of at least fifteen inmates would be laid at its foundations. From their blood grew the trees that form the name...

Beaten up, we arrived at a small embankment. Many stayed in the embankment itself, weakened and beaten by the Ustašas.²⁴

I walk on the embankment - I walk on the relics, and I tread on the shadows of the trees on it. I'm trying to catch some shape in that forest of lines. I'm thinking... the Minister of Worship and Education of the Independent State of Croatia, Mile Budak, announced in 1941 his plan for solving the Serbian question in Croatia: kill one third, expel one third, and convert one third to Catholicism; and his plan was practically carried out in the following four years of insanity. And while they thought they were serving God (John 16:3), God had something better planned for us (Hebrews 11:40).²⁵ Sacred particles of their martyred bodies remained everywhere and indelibly: at the bottom of pits, lakes, the sea, on the banks of rivers, in fields of grass, in fields of crops, in forests, in trees, in all of us. They

²⁴ Егон Бергер, 44 месеца у Јасеновцу; н. д. стр. 20.

²⁵ Посланица светог апостола Павла Јеврејима је Апостол који се чита на божанственој Литургији у част Светих Мученика.

²⁴ Егон Бергер, 44 месеца у Јасеновцу, 20.

²⁵ Epistle of the holy apostle Paul to the Jews is the text read at the Divine Liturgy in honor of the Holy Martyrs

Великомученички Јасеновац
MEGALOMARTYR JASENOVAC

га испуњују попут ореола светих. Иза насипа, према води је дрвеће. Оно у својим крошњама носи исте такве ореоле, а стабла су мршава тела свезаних логораша. У дрвећу је прикривен ћирилични натпис **ЈАСЕНОВАЦ**, који образују тела мученика.

ЗИМСКИ ДАН У МАНАСТИРУ

Господе, у усјомени свейих Твојих свашворевина љразнује, небеса се рагују са анђелима и земља с људима се весели, њиховим молишвама љомилуј нас.²⁶

У радосној нади шпрїећи муке шшо их снађоше, свейи мученици један друјоме љоворише: не скидамо одела, већ сшарої човека. Зима је љуша, ал' је сладак рај; љаїње су у легу, али је слашка наїрада; не клонимо, о војници! Країко љошрїи-мо, да би нас љобедним венцима украсио Хрисшос Бої и Сїасишєљ душа наших.²⁷

Славонске зиме дуге су и тмурне. Овде је један обичан зимски дан у нашем манастиру. Сестре чисте снег око манастирског храма, носе дрва. За сваку палу пахуљицу уздигне се једна молитва нашим светим мученицима.

Тамо їде је Мученишшво, шшамо је Дух Свейи (старац Емилијан Симонопетритски), па је за боју храма на слици одабрана зелена.

²⁶ Хвалишна сшхира мученицима, глас 6, Октоих, субота јутрење.

²⁷ Сшомен свейих четрдесетї мученика, на језеру у Севасшїји љосшрадалих, сшхира на Господи возвах, глас 2, Минєј за март, 9. март.

sanctified the earth, filled the spiritual sky with bright stars.

For the representation of the embankment ("fortified with human bodies", as bishop Atanasije Jevtić often said), decorative paper with shiny, multi-colored circles was chosen, which fill it like the halos of saints. Beyond the embankment, towards the water, there are trees. They carry the same halos in their crowns, and the trees are the thin bodies of bound prisoners. The Cyrillic inscription **JASENOVAC**, which represents the bodies of martyrs, lies hidden in the trees.

A WINTER DAY AT THE MONASTERY

Lord, in the memory of Your saints, all creation celebrates, the heavens rejoice with angels and the earth rejoices with people, have mercy on us with their prayers.²⁶

Bravely enduring the present happenings and rejoicing in things hoped for, the holy martyrs said to each other: We have not stripped ourselves of a garment, but we have put off the old person. The winter is bitter but Paradise is sweet. Although the chill is painful, it becomes sweet enjoyment. Let us not bow down, O captains. We suffer a little at present that we may receive the crowns of victory from Christ, since He is God and the Savior of our souls.²⁷

Slavonian winters are long and gloomy. Here is an ordinary winter day in our monastery. Sisters are shoveling snow around the monastery

²⁶ Хвалитна сшхира мученицима, глас 6, Октоих, субота јутрење.

²⁷ Спомен светих четрдесет мученика, на језеру у Севасшїји пострадалих, сшхира на Господи возвах, глас 2, Минєј за март, 9. март.

Зимски дан у манастиру
A WINTER DAY AT THE MONASTERY

ВЕЧЕРЊУ ПЕСМУ ТЕБИ, ХРИСТЕ, ПРИНОСИМО

*Вечерњу ѿесму и словесну службу Теби,
Христѿе, ѿриноси́мо, јер си благоволео да нас
ѿомилујеш Васкрсењем!*²⁸

Сабрање сестара на молитву у храму са Светим Јованом Претечом и мноштвом светих мученика који су велики заступници нашег рода пред Богом, илустровано је уклапањем различитих орнамената српских средњовековних фресака,²⁹ који овде красе један благодатни вечерњи тренутак.

СВЕТИ МУЧЕНИЦИ У ПИЧИЛИЈЕВОЈ ПЕЋИ

*Као злато у ѿећи исѿроба их, као жртву
свеѿлодницу ѿрими их.
(Премудросѿи Соломонове 3:6)*

Ово је заѿовијесѿи моја: да љубиѿе једни груѿе, као шѿо ја вас љубим... сваки који је од исѿине слуша ѿлас мој (Јован 15:12; 18:37). А опет су у Христа обучени били осуђени на смрт без кривице.

Централни јасеновачки логор III формиран је на месту већ постојеће фабрике цигле. Ту су пећи за печење цигле, којих је било седам, преудешене идејом инжењера Доминика Хинка Пичилија, те су у њима неко време спаљивани лешеве логораша, а понекад и живи људи: *Концем фебруара (1942) сѿаљена је*

church, carrying firewood. For every fallen snowflake, one prayer is raised to our holy martyrs.

Where there is Martyrdom, there is the Holy Spirit (Elder Emilian of Simonopetrus), so green was chosen for the color of the temple in the picture.

UNTO YOU, CHRIST, WE OFFER THE EVENING SONG (VESPERS)

*We offer the evening song and liturgical service to You, Christ, because You were pleased to grace us with the Resurrection!*²⁸

The gathering of the sisters to pray in the temple with St. John the Forerunner and a multitude of holy martyrs who are great representatives of our nation before God, is illustrated by a combination of different ornaments of Serbian medieval frescoes,²⁹ which here decorate a blessed evening moment.

HOLY MARTYRS IN PIČILI'S FURNACE

*As gold in the furnace hath he tried them,
and received them as a burnt offering.
(Wisdom of Solomon 3:6)*

This is my commandment, that you love one another as I have loved you.... Everyone who is of the truth listens to my voice. (John 15:12; 18:37). And yet those clothed in Christ were condemned to death without guilt.

The central Jasenovac camp III was formed on the site of an already existing brick factory. There

²⁸ Стихира на Госѿоди возвах, глас 8, Октоих, субота на великој вечерњој.

²⁹ Душан Миловановић, *Освежавање меморије – Орнаментѿи срѿских средњовековних фресака*, Музеј примењене уметности, Београд, 2013.

²⁸ Стихира на Господи возвах, глас 8, Октоих, субота на великој вечерњој.

²⁹ Душан Миловановић, *Освежавање меморије – Орнаментѿи срѿских средњовековних фресака*, Музеј примењене уметности, Београд, 2013.

ВЕЧЕРЊУ ПЕСМУ ТЕБИ, ХРИСТЕ,
ПРИНОСИМО

UNTO YOU, CHRIST, WE OFFER THE
EVENING SONG

Я С Н В Ц
а е о а

Свети мученици у Пичилијевој пећи
 HOLY MARTYRS IN PIČILI'S FURNACE

и тако једна већа јруја од Сарајева и Завидовића, и једна од Зајреба. На 28. марта спаљена је јруја од 60 жена, највише од Брчкој, у априлу је спаљивано врло много... Из Грачанице и Градацца упућено је 180 сељака право са сјанице на спаљивање; зајим нов јранспорт од 60 људи... зајим једна јруја од Тузле, ја од Бијелине... с Кордуна спаљено их је 60-70... почетком маја 40 Срба из Млаке... мање јрује од Липика, Пакраца, Зајреба, да не јоворимо о јојединцима. На 13. маја ојет јушио се димњак. Спаљено је 40 српске деце. Ишг.³⁰

Бака Драга нам је у више наврата казивала о мирису спаљених који су месецима осећали док су били у гету. Гледали су колоне и чекали када ће на њих доћи ред. Она је маја 1942.

are seven brick kilns, designed by the engineer Dominik Hink Pičili, and for some time the corpses of the inmates and sometimes live people were burned inside them: At the end of February (1942), a larger group from Sarajevo and Zavidovići, and one from Zagreb, were burned. On March 28th, a group of 60 women were burned, most of them from Brčko, in April, many were burned... 180 villagers from Gračanica and Gradačac were sent straight from the station to be burned; then a new transport of 60 people... then a group from Tuzla, then from Bijeljina... 60-70 of them were burned from Kordun... at the beginning of May, 40 Serbs from Mlaka... a smaller group from Lipik, Pakrac, Zagreb, not to mention individuals. On May 13th, the chimney was smoking again. 40 Serbian children were burned. And so on...³⁰

³⁰ Епископ Захумско-херцеговачки Атанасије Јевтић, Великомученички Јасеновац; н. д. стр. 43. (Казивање Владимира Лончара, инжењера, шумског референта у Пакрацу)

³⁰ Епископ Захумско-херцеговачки Атанасије Јевтић, Ве-

године у логору Циглана провела три дана. Једне ноћи била је у групи за спаљивање, чекала је у Тунелу крај пећи: *Тада, сам изјубила сџрах*. Али, усташе су обуставиле паљење за ту ноћ, јер је било исувише много људи. Наредног дана потрпани су у вагоне и упућени даље у Стару Градишку.

Од злочинаца гоњени оштрицама бајонета, две групе мученика крећу се ка пећи. Једна девојчица се осврће и пита: *Мајко, 'оће ли и нас у њећ?* Утом она угледа анђела Божјег који њу и дечаке, који су већ у ватри, благосиља и крепи на страдање. Анђео једном дечаку пружа и сферу с крстом. Сфера је хладна, у сребрно-плавој боји као *дах росе који лахори*, па их се не дошиче ојан нимало (Данило 3:50). Други анђели удивљени дочекују душе већ пострадалих, осветљују им пут у небеса, пружају крсна знамења и златне венце.

Сликање ове слике било је посебно потресно, али тек када је она била готова наступио је кошмар. Стално ми је пред очима била нацртана група људи упућена ка пећи, и лик жене прве на уласку у ватру здесна. Окретала би главу ка мени као да моли за помоћ, чула бих и ватру и крике. А онда, после неколико таквих дана, дође нам у манастир деда Никола. Падао је снег, а Никола је из Новог Града путовао зауставивши пар камиона, имао је осамдесет четири године. Пошли смо заједно на поље, и он је испричао своју причу. Његова жена је од Драгишића из Матијевића, била је мала и стрина која је била Шокица ју је извукла из колоне коју су усташе гониле у логор. Сви њени (њих осамнаест Драгишића) побијени су у Јасеновцу. Када је 1966. године било свечано отварање Богдановићевог споменика *Цвијетш*, дошао је и Никола са својом Радојком. Било је пуно народа и оних који су преживели логорске страхоте. Никола је предложио својој жени да се раздвоје, и пођу

Grandma Draga told us on several occasions about the smell of the burnt flesh that they could sense for months while they were in the ghetto. They watched the lines of inmates and waited for their turn. She spent three days in the Ciglena camp in May 1942. One night she was in the group designated to be burned alive in the kiln, she was waiting in the Tunnel by the furnace: Then, I lost my fear. But the Ustašas stopped the burning for that night, because there were too many people. The next day, they were loaded into wagons and sent on to Stara Gradiška.

Pursued by the criminals with bayonets, two groups of martyrs move towards the furnace. One little girl looks back and asks: Mother, are they going to put us in the furnace too? Then she sees an angel of God who blesses her and the boys, who are already in the fire, and strengthens them to bear the suffering. An angel also hands a sphere with a cross to a boy. The sphere is cold, in silver-blue color like the gentle blowing of damp wind, so the fire does not touch them at all (Daniel 3:50). Other angels, in awe of their feat, welcome the souls of those who have already suffered, light their way to heaven, offer signs of the cross and golden wreaths.

The painting of this picture was particularly poignant, but it was only when it was finished that the nightmare began. People pushed into the furnace were constantly before my eyes, and the figure of the woman first entering the fire on the right. She would turn her head towards me as if begging for help, I would also hear the fire and the screams. And then, after several such days, grandfather Nikola came to our monastery. It was snowing, and Nikola was traveling from Novi Grad having hitched rides on several trucks, he

ликомученички Јасеновац, 43 (Testimony of Vladimir Lončar, engineer and employee in the forestry service of the town of Pakrac)

међ' људе не би ли од кога можда чули нешто о Драгишићима. Прва старица којој је Никола пришао гледала је негде укочено испред себе: *Мука! Сјојим овде и њедам, тамо је била њећ, и никада нећу заборавићу како су ње ноћи у њој сја-лили осамнаест Драгишића...*

Непуних годину дана пошто сам насликала *Свете мученике у Пичилијевој њећи* први пут смо обишли локалитет Дубичких кречана. Ово је био одељак логора двадесет километара од Јасеновца уз Уну. То имање с каменим пећима узиданим у падину брда, пре рата припадало је Јову Биуковићу који се бавио производњом грађевинског материјала. Јово је убијен, а његово имање отето за потребе логора, те се у тим пећима производио креч за градњу Јасеновца, и посипање живих и мртвих бачених у велике гробнице. И у овим пећима је спаљено мноштво људи, жена и деце. Оне су прогутале читаве породице. По облику једина преостала пећ, од пет колико их је у рату било, управо подсећа на ову изобразену на илустрацији.

ЈУТРО НА ЛОГОРСКОЈ ЖИЦИ

*Ноћи која њрође дан се њприближи, и светлост свету засија, сјоја Те хвале чиновни анђелски и све Те славослови!*³¹

... Ту је била жица. Кад је био њробој, онда су бјежали зашоченици, лојораши, ња су их ови убијали, ња су они остали, држе се за жицу и њако су их њобили. Мрѡви, било је десетак људи што су висили на жици. Поцрнели од сунца, и висе на жици. Каѡасѡрофа.³²

was eighty-four years old. We went to the field together, and he told his story. His wife comes from the Dragišić family from Matijević, she was small and her aunt, who was Croatian, pulled her out of the line of prisoners that the Ustašas were driving to the camp. All of them (eighteen members of the Dragišić family) were killed in Jasenovac.

On the occasion of the ceremonial opening of Bogdanović's monument *Cvet* (The Flower) which took place in 1966, Nikola came to Jasenovac with his wife Radojka. There were many people, among the also those who survived the horrors of the camp. Nikola suggested to his wife that they separate and go among the people to see if they might hear something about the Dragišić family. The first old woman whom Nikola approached was looking fixedly somewhere in front of her: Pain! I stand here and look, there was a furnace, and I will never forget how eighteen members of the Dragišić family were burned in it that night...

Less than a year after I painted the Holy Martyrs in Pičili's Furnace, we visited the site of Dubičke krečane (the lime kilns of Dubica) for the first time. This was a section of the camp some twenty kilometers upstream from Jasenovac along the Una. Before the war, this estate with stone ovens built into the hillside belonged to Jovo Biuković, who was involved in the production of construction materials. Jovo was killed, and his property was confiscated for the needs of the camp, and lime was produced in those kilns for the construction of Jasenovac, and the living and the dead were thrown into large graves. Many people, women and children were burned in these furnaces as well. They swallowed entire families. In terms of shape, the only remaining furnace, out of the five that were used during the war, is exactly like the one shown in the painting.

³¹ Ирмос пете песме канона, глас 2.

³² Сећање бака Драге на Јасеновац по повратку из заробљеништва, јуна 1945. године.

Бодљикава жица је симбол сваког концентрационог логора.

Прикупљање бодљикаве жице за потребе логора у Јасеновцу било је регулисано одредбом власти, а око логора су је плели заточеници. Централни логор, Циглана, био је с три стране ограђен високим зидом од цигле, а жицом дуж насипа према Сави.

Да ли су и деца страдала на жици?

... *гечји живоџи љашени су на начин који није забележен у њовесџи. Свакодневно су несџајали у најужој зони логора III, на Гранику и џамним одајама Тунела, у Главном складишџу, љо љошковима барака и џаванима радионица, у Пичилијевој љеџи, у бодљикавој жици логора IIIS, иза логорској зида и љеџових кайџија, у Дубичким кречанама, на лединама..., у Сабласном језеру, на обалама Уне и Саве, на скели, шлеџовима и груџим речним љловилима, на Градини.*³³

Тек када сџрадамо заједно с нашим Христџом, заједно љемо се с Њим и љрославиџи. (Старац Јефрем Филотејски)

Композиција уснуџа мученика на логорској жици огледа се у икони Христовог Распеџа. Осванули би распети, висили на жици, уснули мирно, засијавши као нове звезде на духовном своду Цркве. Док их птице испраџају живом јутарњом песмом кроз шуму се пробија мало сунце, нови дан, нова страдања, нова слава.

Први излазак сунца који сам видела на логорском пољу сетио ме је на слику са разгледнице коју сам добила једне јесени док смо још живеље на Скадарском језеру. То је Велика јесен,³⁴ Ивана Лацковиџа. Тако се некако исто и овде сунце раџа од дечијих стратишџа у Млаки и Јабланцу.

³³ Драгоје Лукиџ, *Били су само геца*, Књ. I, н. д. стр. 176.

³⁴ <https://hmnu.hr>

MORNING ON THE CAMP WIRE

*As the night passes, the day approaches, and the light shines on the world, therefore the angelic acts and all the glories praise You!*³¹

... There was the wire. When there was a breakthrough, then the prisoners, camp inmates, ran away, so they killed them, and they remained there, holding on to the wire, and that's how they killed them. Dead, there were a dozen people hanging on the wire. Blackened by the sun, and hanging on the wire. A disaster.³²

Barbed wire is a symbol of all concentration camps.

The collection of barbed wire for the needs of the camp in Jasenovac was regulated by the authorities, and it was put in place around the camp by the prisoners. The central camp, Ciglena, was surrounded on three sides by a high brick wall, and by wire along the embankment towards the Sava.

Did children also die on the wire?

... children's lives were extinguished in a way never recorded in history. They disappeared every day in the narrowest zone of Camp III, on the border and in the dark chambers of the Tunnel, in the main warehouse, in the corners of barracks and attics of workshops, in Pičili's furnace, on the barbed wire of Camp IIIS, behind the camp wall and its gates, in Dubičke krečane, on the ice ..., in the Ghostly Lake, on the banks of the Una and the Sava, on the ferries, barges and other river vessels, in Gradina.³³

³¹ Ирмос пете песме канона, глас 2.

³² Based on the testimony of Grandmother Draga regarding her memory of Jasenovac upon returning from imprisonment in June 1945

³³ Драгоје Лукиџ, *Били су само геца*, 176.

СВЕТИ ПРОРОК ИЛИЈА У МЛАКИ

Дванаесѝ километара од Јасеновца низ Саву су села Млака и Јабланац. Данас зарасла и скоро сасвим њустиа, а ѝада Госѝогу сама Млака даде 528 малишана млађих од четрнаесѝ ѝодина. Овде је био лоѝор за жене и децу, чије су мошѝи у неколико масовних гробница. Црква Свеѝоѝ Пророка Илије меѝох је манастира.

Важно је додати још коју реч о најстрадалнијим славонским селима, јер се упркос том великом страдању, данас о Млаки и Јабланцу сасвим мало зна.

Тих дана пред избијање Другог светског рата, са свих страна окружени водом мочвара, и Савом, прилично осамљени од других села, у миру су живели Млачани; 1232 душе у 157 домаћинстава. Имали су цркву, школу, две ковачнице, три продавнице; узгајали кукуруз, чували стоку, секли шуму и одлазили у риболов.³⁵

Након појединачних привођења и ликвидирања током првих ратних месеци, покушаја покрштавања, у Јасеновац је у ноћи 13. на 14. април 1942. лађицом отпраћено читаво село. Распоређени су на разним странама, и своје кости оставили у логорима широм Европе (у НДХ, Норвешкој, Немачкој). Њихова опустела имања постала су део економије јасеновачког логора на којој су радиле и страдале само Богу знане хиљаде жена и деце. Након рата кући се вратило 145 људи и жена, и ниједно дете од њих 528оро колико их је у селу било када је рат отпочео.

³⁵ Mile Dragić, *Tragedija sela Mlake i Jablanca u toku II. svjetskog rata 1941-1945*, Novska, 1989.

Only when we suffer together with our Christ, will we be glorified together with Him. (Elder Ephrem Philoteos)

The composition of the Dormition of the Martyrs on the camp wire is reflected in the icon of Christ's Crucifixion. They would wake up crucified, hang on the wire, sleep peacefully, shining like new stars on the spiritual vault of the Church. While the birds send them off with a lively morning song, a little sun breaks through the forest, a new day, new suffering, new glory.

The first sunrise that I saw on the camp field reminded me of a picture from a postcard that I received one autumn when we were still living on Lake Skadar. It's Big Autumn, by Ivan Lacković.³⁴ In the same way, the sun rises here from the children's killing grounds in Mlaka and Jablanac.

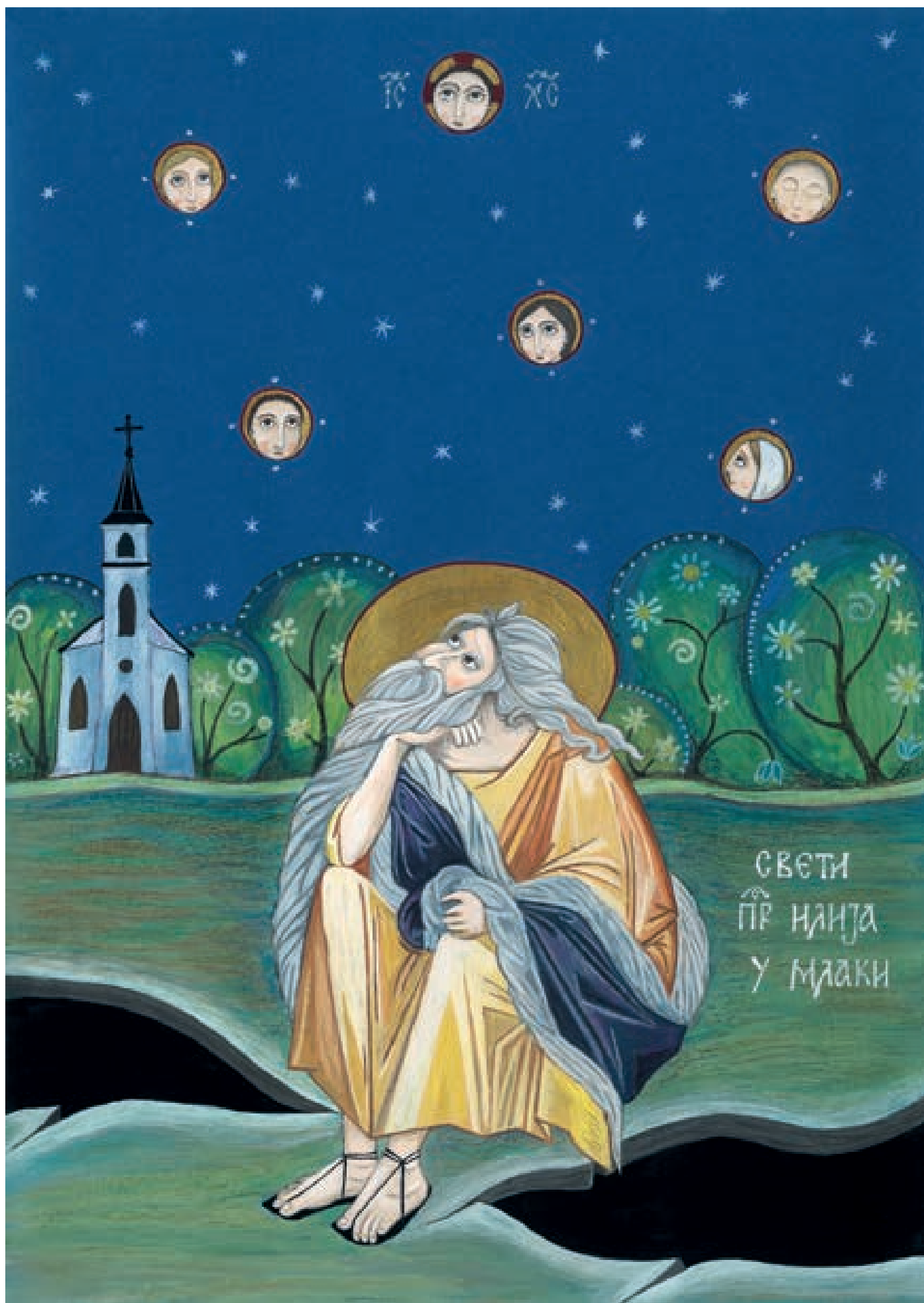
HOLY PROPHET ELIJAH IN MLAKA

Twelve kilometers from Jasenovac down the Sava are the villages of Mlaka and Jablanac. Overgrown and almost completely deserted today, in those days Mlaka alone gave 528 children under the age of fourteen to the Lord. Here was a camp for women and children, whose remains lie in several mass graves. The Church of the Holy Prophet Elijah is a metochion of the monastery.

It is important to add a few words about the most suffering Slavonian villages, because despite that great suffering, today very little is known about Mlaka and Jablanac.

In those days before the outbreak of the World War II, surrounded on all sides by the water of the

³⁴ <https://hmn.hr>

СВЕТИ ПРОРОК ИЛИЈА
У МЛАКИ

HOLY PROPHET ELIJAH
IN MŁAKA

XC

Ова слика је посвећена управо малим млачким мученицима.

Надахнуће за ову слику дошло је као одговор на питање једне вероучитељице из Бање Луке: *Где би био Свети пророк Илија на јасеновачким сџраишћима?*

Лик светог пророка Илије са распетог Космета, инспирисан фреском из XIV века из манастира Грачанице, појављује се у Славонији. Пророк седи између две нама познате, мрачне раке крај села Млаке, у којима су свој починак нашла деца и њихове мајке. Он гледа на небо, где је младенац Исус, још пет стотина деце којима је посвећено пет медаљона и њих двадесет и осам у звездицама, што сведоче о броју пострадалих деце само из овог села. У позадини је обновљени сеоски храм, који је некад сабирао логораше да сами крену пут својих гробова. Инспирација за поједине детаље позадине ове слике, посвећене деци мученицима, долази из руског анимираног филма.³⁶

СЛАВА МУЧЕНИЦИМА НА ХУМЦИ

*Свети Мученици, који сће славно сџрадали и венце добили, молише се Госџоду, да џомилује душе наше.*³⁷

Култ новомученика јасеновачких верујући народ препознаје првих година по завршетку рата. У то безбожно време већма жене са децом су се сабирале око малене цркве, преуређене логорске гараже у Јасеновцу, на парастосима пострадалима, и потом одлазиле да

marshes and the Sava, quite isolated from other villages, the residents of Mlaka lived in peace; 1232 souls in 157 households. They had a church, a school, two smith shops, three shops; they grew corn, made a living from livestock husbandry, lumbering wood and fishing.³⁵

Following individual arrests and liquidations during the first months of the war, attempts to convert to Catholicism, the entire village was sent off by boat to Jasenovac on the night of April 13-14th, 1942. They were distributed in various countries, and left their bones in camps all over Europe (in the Independent State of Croatia, Norway, Germany). Their deserted estates became part of the economy of the Jasenovac camp where thousands of women and children known only to God worked and died. After the war, 145 men and women returned home, and not a single child among them, 528, as many as there were in the village when the war started.

This painting is dedicated to the little martyrs of Mlaka.

The inspiration for this painting came as an answer to the question of posed by teacher from Banja Luka: Where would the Holy Prophet Elijah be at the Jasenovac execution grounds?

The image of the holy prophet Elijah from the crucified Kosovo and Methojia, inspired by a XIV century fresco from the monastery of Gračania, appears in Slavonija. The prophet sits between two well-known, dark rocks near the village of Mlaka, where children and their mothers met their end. He looks at the sky, with the infant Jesus among five medallions representing five hundred children and twenty-eight stars, one for each of the 28 more, which testify to the number

³⁶ Сергей Мериноов, Сима Пронькина, Еџорий Храбрый (Гора самоцветов).

³⁷ Тропар што се пева при ломљењу славског колача.

³⁵ Mile Dragić, *Tragedija sela Mlake i Jablanca u toku II. svjetskog rata 1941-1945*, Novska, 1989.

се поклоне и запаље свеће на логорском пољу. Јасеновачки страдалници бивају препознати као свети и у нашим заједницама у дијаспори. Свети владика Николај у изгнанству већ 1946. године пише службу *Ђердан од мерџана њосвећену* свим пострадалим Србима на простору НДХ током Другог светског рата. Она је у *Сабраним делима* први пут објављена 1978. године (књига XI). Потом осамдесетих година прошлог века, сасвим полако почиње њихово светковање и у матици.

Данас Свете новомученике Јасеновачке прослављамо од прве недеље по Успењу Пресвете Богородице³⁸ до 13. септембра,³⁹ када у манастиру Јасеновац буду свакодневна Литургијска сабрања, и на Дан пробоја логораша, 22. априла⁴⁰ светом Литургијом у Млаки.

У септембру после Литургије у манастиру, архијереји, клир и народ у колонама одлазе на километар и по удаљено логорско поље, и на самој Гробници хумци обављају чин ломљења славског колача и освећења кољива. Ова слика описује то сабрање 2016. године када је „Васељенски жртвеник“ посетио и Патријарх васељенски Вартоломеј I.

Идеја за необичну синтезу двеју опречних перспектива на слици родила се кроз

of 528 children martyred from this village alone. In the background is the restored village church in which prisoners would be gathered to be taken from there to their graves. The inspiration for some details of the background of this painting, dedicated to the child martyrs, comes from a Russian animated film.³⁶

GLORY TO THE MARTYRS ON THE MOUND

*Holy Martyrs, who suffered gloriously and received wreaths, pray to the Lord to have mercy on our souls.*³⁷

The cult of the New Martyrs of Jasenovac was recognized by the faithful already in the first years after the end of the war. In that ungodly time, older women and children would gather around a small church, a converted camp garage in Jasenovac, for memorial services held for the victims, and then go on to pray and light candles on the camp field. The victims of Jasenovac were recognized as saints in our communities in the diaspora. In 1946, while in exile, the Holy Bishop Nikolaj wrote the service *Ђердан од Мерџан*, dedicated to all the Serbs who suffered in the area of the Independent State of Croatia during the World War II. It was first published in *Collected Works* in 1978 (book XI). Then, in the eighties of the last century, their celebration slowly began in the motherland as well.

Today, we celebrate the Holy New Martyrs of Jasenovac from the first Sunday following the

³⁸ Недеља у коју је освећен новоподигнути јасеновачки храм, 2. септембра 1984. године.

³⁹ 31. август/13. септембар је дан празновања Светих новомученика Јасеновачких у црквеном календару почевши од 2010. године, који алудира на дане почетка страдања отварањем логора 1941. године.

⁴⁰ Тога дана логор Јасеновац је престао да ради - изјутра је у пробој од преосталих затвореника кренуло њих шест стотина из централног Логора IIIС, и нешто касније њих 167 из радне групе Логора IV – Кожара који беше у самом средишту насеља Јасеновац; од којих је преживело стотинак логораша из прве, и дванаест из друге групе.

³⁶ Сергей Мериноов, Сима Пронькина, Егорий Храбрый (Гора самоцветов).

³⁷ A troparion sung at the breaking of the offering bread (slavski kolač).

СЛАВА МУЧЕНИЦИМА НА ХУМЦИ
GLORY TO THE MARTYRS ON THE MOUND

фотографију са насловне странице часописа митрополије црногорско-приморске, *Свеишѿора*⁴¹ (где је са галерије храма Цетињског манастира усликано окретање славског колача на празник Светог Петра Цетињског, 18/31. октобра те 2017. године), и сећање на један давни средњошколски час ликовног посвећен италијанском ренесансном сликару Андреи Мантењи. Његова фреска на своду собе Дуждове палате у Мантови (Camera Degli Sposi) која приказује ликове анђела и људи, као и животиње на ведром небу, што одозго узвраћају поглед својим посматрачима у овој соби, помогла ми је у постављању ликова четири анђела који прате догађај на хумци.

Тако су, у једну слику сабрани златно небо са анђелима, и зелена земља где су на хумци, украшеној простртим славонским пешкирима, свечари који у част мученика окрећу славски колач.

БЛАГОДАТНИ ОГАЊ У ЈАСЕНОВЦУ

*Приђише, ѿримише свеишлосѿ од незалазне Свеишлосѿи и ѿрославише Христѿа, васкрслоѿ из мртвих!*⁴²

Прво наше Васкршње бденије у Јасеновцу благословио је долазак Благодатног огња из Свете земље. Донео га је наш владика Јован, авионом преко Београда и Бање Луке. Те вечери се у Јасеновцу сабрало нешто монаха, свештеника и народа из наше и суседних епархија. Дошли су носећи мале фењере, узе-

feast of the Dormition of the Blessed Virgin Mary³⁸ until September 13th,³⁹ when there are daily liturgical gatherings in the Jasenovac monastery, and on the Day of the Breakthrough of the Prisoners, on April 22nd,⁴⁰ with the Holy Liturgy in Mlaka.

In September, following the Liturgy in the monastery, the archbishops, the clergy and the people file to the camp field a kilometer and a half away, and at the Tomb itself, on the Mound, perform the act of breaking the of the celebratory offering (slavski kolač) and sanctifying the cooked grains of wheat (koljivo). This painting depicts the gathering which took place in 2016 when the "Universal Altar" was visited by the Archbishop of the City of Constantine and the Ecumenical Patriarch Bartholomew I.

The idea for an unusual synthesis of two opposing perspectives in the picture was born out of a photograph from the front page of the magazine of the Metropolis of Montenegro and the Littoral, Svetigora⁴¹ (where we see the turning of the cake (slavski kolač) on the feast of St. Petar of Cetinje celebrated on October 18th/31st, 2017) and my own recollection of a long-gone high school art class dedicated to the Italian Renaissance painter Andrea Mantegna. His fresco on the vault of the room of the Doge's Palace in Mantua (Camera de-

³⁸ The week in which the newly built church in Jasenovac was consecrated, September 2nd, 1984.

³⁹ August 31st / September 13th is the day of celebration of the Holy New Martyrs of Jasenovac in the church calendar starting from 2010, which alludes to the days of the beginning of suffering with the opening of the camp in 1941.

⁴⁰ On that day, the Jasenovac camp stopped working - in the morning, six hundred of the remaining prisoners from the central Camp IIIC, and a little later 167 of them from the working group of Camp IV - Kožara, which were in the very center of the Jasenovac camp, set out to break through; of which about a hundred inmates from the first and twelve from the second group survived.

⁴¹ *Свеишѿора*, година XXVI, Ваведење, Божићни пост, децембар 2017, бр. 267

⁴¹ *Свеишѿора*, година XXVI, Ваведење, Божићни пост, децембар 2017, бр. 267.

⁴² Стихира, глас 5. која се пева на почетку Пасхалног јутрења.

ли по пламичак и понели кућама. Наставиле смо бдење саме, док је Јасеновац спавао у тихој величанственој ноћи.

Овај колаж урађен је на подлози од украсног папира, чије шаре подсећају на црвено обојена васкршња јаја. Ту је под благословом васкрслог Христа владика са крстом и фењером у коме је огањ, који просвећује све вечном Светлошћу. Од њега узевши анђели Божји пале звезде на небу, и ми наше светиљке овде на земљи, свагда опомињући да смо *свештосћ свешћу*, да се наш највећи *їрад* (под земљом) не може *сакрићи кад на їори* (Камену) *сїоји*, да треба да се *їако свешћи свештосћ* наша *їред људима*, да *виде* наша добра дела и *їрославе* Оца нашеїа који је на небесима... и да *љубимо неїриїаїшеље* своје (Матеј 5:14,16,44).

СВЕТИ ВЕЛИКОМУЧЕНИК ГЕОРГИЈЕ НА ПУТУ ЗА ЛОГОР

Не рашћујемо їроїив крви и їиїјела, неїо їроїив їоїлаварсїва, и власїи, и їосїода-ра їамае овоїа свијеїа, їроїив духова злобе у їоднебесју. Заїо узмиїе свеоружје Божије да бисїе се моїли одуїријеїи у зли дан, и одољевши свему одржаїи се.

(Посланица Ефесцима 6:12–13)

Мотив да настане једна оваква илустрација која доводи у везу Светог великомученика Георгија и концентрациони логор Јасеновац, ослања се непосредно на сведочанство које нам је оставио др Жарко Видовић.⁴³ Он се

⁴³ Жарко Видовић (1921–2016) био је српски историчар цивилизације, историософ, историчар уметности, ликовни критичар и религиозни мислилац. Као учесник Априлског рата 1941. године ухапшен је у Сарајеву по потерници НДХ, спроведен у Јасеновачки логор маја 1942, а одатле га немачке SS и „тот“ је-

гли Sposi), which shows the figures of angels and men, as well as animals in the clear sky, looking down on their observers in this room, helped me to position the figures of the four angels accompanying the event on the mounds.

Thus, a golden sky with angels and a green earth are gathered in one image, where on a mound, decorated with Slavonian embroidered towels, there are candle holders who turn the cake (slavski kolač) in honor of the martyrs.

HOLY FIRE IN JASENOVAC

*Come, receive light from the never-setting Light and glorify Christ, risen from the dead!*⁴²

Our first Easter Vigil in Jasenovac was blessed by the arrival of the Holy Fire from the Holy Land. Our Bishop Jovan brought it by plane via Belgrade and Banja Luka. That evening, some monks, priests and people from ours and the neighboring dioceses gathered in Jasenovac. They came carrying small lanterns, received the flame and took it home. We continued the vigil alone, while Jasenovac slept in a quiet, magnificent night.

This collage is made on a background of decorative paper, the patterns of which resemble red colored Easter eggs. There, under the blessing of the resurrected Christ, is our Bishop with a cross and a lantern with the Holy Fire which enlightens everything with Eternal Light. Having taken this light from him, the angels of God light the stars in the sky, and we our lamps here on earth, always remembering that we are the light of the world, that our greatest city (underground) cannot be hid when it stands on a hill, that it should be so to let our light shine before men, so that

⁴² Sticheron, voice 5, sung at the beginning of Paschal Matins.

Благодатни огањ у Јасеновцу
HOLY FIRE IN JASENOVAC

СВЕТИ ВЕЛИКОМУЧЕНИК ГЕОРГИЈЕ НА ПУТУ ЗА ЛОГОР
HOLY MEGALOMARTYR GEORGIOS ON HIS WAY TO THE CAMP

на Ђурђевдан, 6. маја 1942. године, обрео у
великом транспорту заточеника из Сарајева
у логор смрти:

Извели су нас из зашворских ћелија и околних касарни ујушро око чешири саћа, ђред само свануће. Памћим, било је ледено јушро, а усћаше су коменћарисале да су Србима ђрићремиле ђрави „Ђурђевдански уранаћ“. Све су нас ђошћриали у ваёоне, а неко је, не знајући у шё време їде идемо и шћа је Јасеновац, заїевао, ваљда да разбије сћрах, шужну сарајевску ћесму „Ђурђевдан“ коју је неколико нас одмах ђрићваћило.⁴⁴

Уклапањем детаља са неколико дрвених руских икона Свешої великомученика Георгија у простор ове самосвојне логорске приче остварена је композиција слике.

Свети Георгије усмрћује огромну змију (аждају) која у својој утроби има воз; један од онаких каквим су заточеници допремани у логор, чиме воз скреће са шина погибљи. Змија је персонификација зла и опасности, и овде има тело црне боје и облик латиничног слова „U” (симбол Усташа, тј. Ustaša), који указују на њихово порекло. Пандан принцези коју је по предању спасио свети великомученик⁴⁵ и чији се лик често изображава на иконама, је босонога девојчица коју је требало да прихвати један од препуних вагона смрти.

Укрштањем боја позадина и огрта-
ча светог Георгија, сасвим неочекивано се у

динице депортују преко Сајмишта у радни логор Беис-фјорд у Норвешкој (Део записа са Спомен плоче Жарку Видовићу која је постављена на Зимској цркви у манастиру Јасеновац).

⁴⁴ Жарко Видовић, *Лојорска историја Срба, Свешторца*, октобар 2000, бр. 99; www.istorijskizabavnik.rs/blog/pesma-djurdjevdan-jasenovac

⁴⁵ Архимандрит Јустин Ст. Поповић, *Жиција свейих за месец април*, Манастир Св. Ђелије код Ваљева, Ваљево, 2008; стр. 366-368.

they may see our good works and glorify our Father who is in heaven... and to love our enemies (Matthew 5:14,16,44).

HOLY MEGALOMARTYR
GEOGRIOS ON HIS WAY
TO THE CAMP

For we wrestle not against flesh and blood, but against principalities, against powers, against the rulers of the darkness of this world, against spiritual wickedness in high places. Wherefore take unto you the whole armour of God, that ye may be able to withstand in the evil day, and having done all, to stand.
(Ephesians 6:12-13)

The motive for creating an illustration like this, which links the Holy Great Martyr Georgios and the Jasenovac concentration camp, rests directly on the testimony left to us by Dr. Žarko Vidović.⁴³ On St. George's Day, May 6th, 1942, he was part of a large transport of prisoners from Sarajevo to the death camp:

They took us out of the prison cells and the surrounding barracks around four o'clock in the morning, just before dawn. I remember, it was a frosty morning, and the Ustaša commented that they had prepared a real "Đurđevdanski uranak" (a traditional celebration of the feast of

43 Žarko Vidović (1921-2016) was a Serbian historian of civilization, historiographer, art historian, art critic and religious thinker. As a participant in the April War of 1941, he was arrested in Sarajevo on the warrant of the Independent State of Croatia, taken to the Jasenovac camp in May 1942, and from there the German SS and "Tot" units deported him via Sajmište camp to the Beis-fjord labor camp in Norway (Part of the record from the Žarko Vidović memorial plaque, placed on the façade of the winter church in Jasenovac monastery).

зеленом огртачу нашла „мапа“ околине централног логора. Средишна вијугава линија подсећа на ток реке Саве са њеним великим меандром унутар кога је на југу Доња Градина, а наспрам ње Јасеновац. Звездице разбацане по огртачу су знамења благодати које на овој „мапи“ означавају места страдања и гробове светих мученика.

ТОЧАК СТРАДАЊА

... изиђимо к Њему изван сѣанишѣа, ѿорују Њејову носећи. Јер овдје немамо ѿосѣја-на їрада, неіо шражимо онај који ће доћи.
(Посланица Јеврејима 13:13–14)

Два и ѿо километра од Јасеновца на обали Уне је село Ушѣица. Ту је био Циѣански лојор за којим је осѣала двадесет и једна масовна їробница. Мала недовршена црква Свеѣих Консѣанѣина и Јелене на Ушѣици метіох је манасѣира.

Точак страдања је слика посвећена страдању Цигана. Њихово место у овој ужасној клоници било је свакако најбедније. Читаве су породице хватане, довођене у вагонима или чергама, настањиване у опустелим српским кућама у Уштици и Доњој Градини. Мушкарци су уврштавани у „гробарско-кољачку“ екипу, те свакодневно копали велике гробнице, а неки од њих помагали усташама у клању све до свршетка крваве сезоне, када су скупа са породицама поклани завршавали у истим таквим гробницама. Изузетно ретка сведочанства говоре о Циганима који су преживели или успели побећи из јасеновачког пакла, а на крају рата их је на подручју бивше НДХ од првобитних петнаестак хиљада остало свега пар стотина душа.

St. George) for the Serbs. They packed us all into the wagons, and someone, not knowing at that time where we were going and what Jasenovac was, sang, I guess to break the fear, the sad Sarajevo song "Đurđevdan", which several of us immediately joined in and sang along with him.⁴⁴

By combining details from several old Russian icons of the Holy Great Martyr George and integrating them with this specific camp story, I found the solution for the composition of this picture.

St. George slays a huge dragon whose body is actually made up of a train, the kind that the prisoners were transported to the camp in, thus causing the train to derail and perish. The monstrous animal is the personification of evil and danger, and here it has a body of black color and the shape of the Latin letter "U" (the symbols of the Ustaša), which indicate their origin. The counterpart of the princess who, according to tradition, was saved by the holy great martyr and whose image is often depicted on icons,⁴⁵ is a barefoot girl who was supposed to be loaded on one of the crowded wagons of death.

The stylization and color of St. George's cloak, inspired by the mentioned Russian icons, quite unexpectedly produced a "map" of the surroundings of the central camp. The central winding line resembles the course of the Sava with its large meander within which is Donja Gradina in the south, and Jasenovac on the other side of the river. The stars scattered on the cloak are signs of grace that on this "map" mark the places of suffering and the graves of the holy martyrs.

⁴⁴ Жарко Видовић, Логорска историја Срба, *Свеѣијора*, октобар 2000, бр. 99; www.istorijskizabavnik.rs/blog/pesma-djurdjevdan-jasenovac

⁴⁵ Архимандрит Јустин Ст. Поповић, *Жиѣија свеѣих за месец аїрил*, Манастир Св. Ђелије код Ваљева, Ваљево, 2008, 366-368.

Идеја о овој слици једна је од првих, када сам одлучила да ми за њену подлогу послужи ромска застава. На застави су плаво бојено небо, зелена земља, и точак као симбол сталног кретања и скитње овог народа.

Небеса крунишу сјајним венцем ону љаву коју земља крунише шрновим венцем. (Свети влади-ка Николај Охридски и Жички)

На слици се точак својим делом што је на земљи, показује као трновити венац страдања исплетен од бодљикаве жице; на небу, он је попут сјајног венца славе који се од Бога даје за до краја претрпљене муке, принесен рукама анђела Божјих. Осовина оваквог точка јесте сам Господ Христос у лику Женика. Он има пурпурни огртач, трску у руци и венац од трња на окрвављеној глави.

Понесимо и ми шрнов венац живошних ља-шњи као што је то учинио наш љаузор, Исус. Нека шрње љрогре дубоко у нашу љаву и нека она болно квари. Нека ша крв улейша и љросла-ви одежду наше душе, како се она не би љоси-дела када се љојави љред Христом и уљеда гру-је душе љреисцунене славом и чистџом... зима љаишњи ће љроћи, и шага ће љректрасно љролеће донеши миомирис блаџодаиш Божје. (Старац Јеф-рем Филотејски)

Анђеле сам урадила налик на оне са ико-не *Свеиш Драксенићких мученика*, коју имамо у нашем храму. Међутим, уклапање образа страдалника на слици је чекало да се испуни време.

На Дан пробоја логораша, 22. априла 2018. године, освећен је храм Светог пророка Илије у Млаки. Навече тог истог дана, на нашу ве-лику радост, на конаку у манастиру задржао се митрополит Амфилохије. Вечерњу служ-бу одслужили смо крај уштичких гробница. На једном паноу са причом о страдању Цига-на, митрополит је угледао старе фотографије

THE WHEEL OF SUFFERING

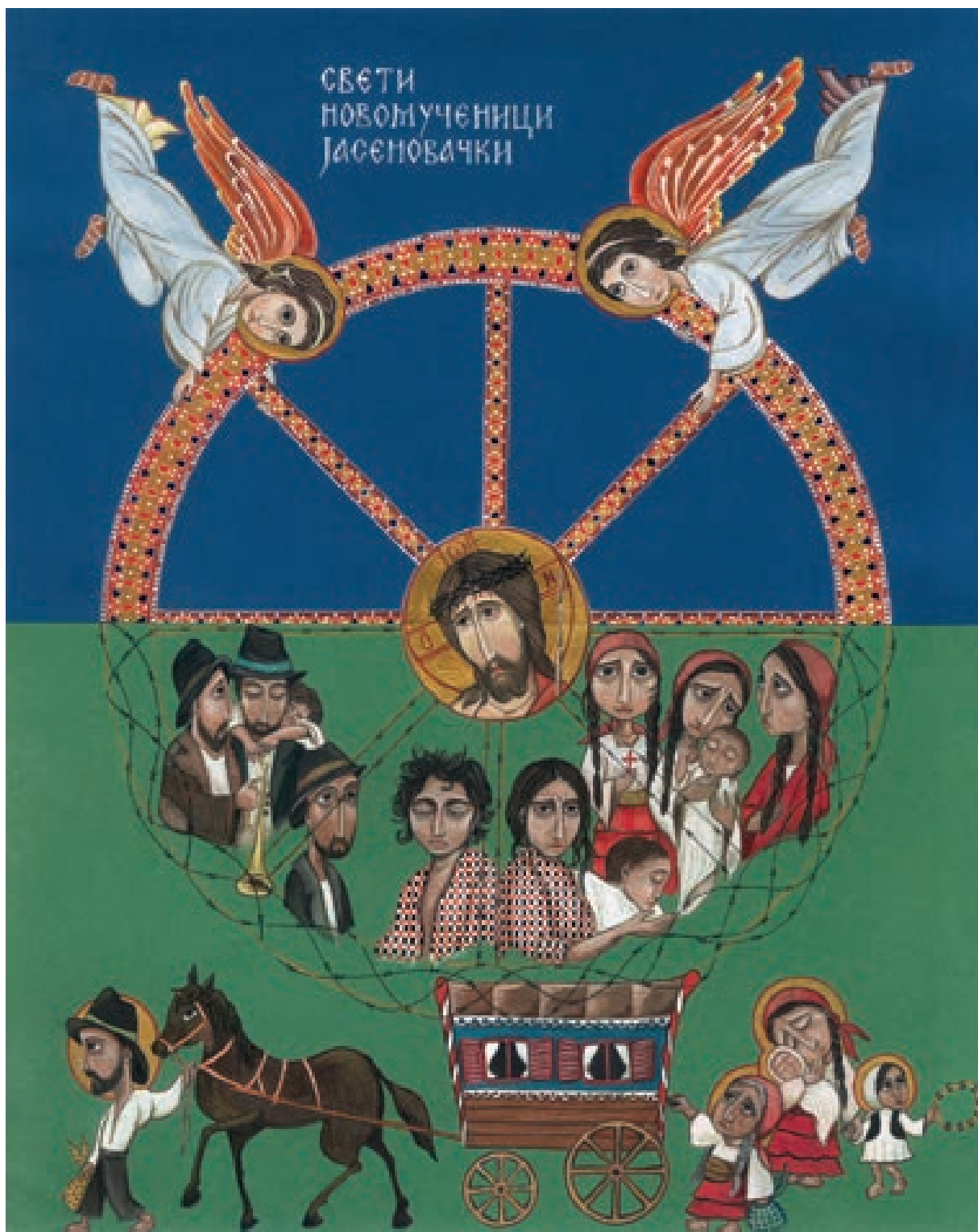
... So let us go out to him, outside the camp, and bear the disgrace he bore. For this world is not our permanent home; we are looking forward to a home yet to come. (Hebrews 13:13-14)

Two and a half kilometers from Jasenovac on the banks of the Una is the village of Uštica. There was a Roma camp on that location and where twenty-one mass graves still remain. The small, unfinished church of Sts. Constantine and Helena in Uštica is a metochion of the monastery.

The Wheel of Suffering is a painting dedi- cated to the suffering of Roma. Their place in this horrible slaughterhouse was certainly the most wretched. Entire families were captured, brought in wagons or carts, and settled in desert- ed Serbian houses in Uštica and Donja Gradina. The men were included in the "grave-slaughter- ing" team, and dug large graves every day, and some of them helped the Ustaša in the slaughter until the end of the bloody season, when they themselves were slaughtered together with their families and ended up in the same graves. Ex- tremely rare testimonies speak of Roma who survived or managed to escape from the hell of Jasenovac, and at the end of the war only a few hundred souls of the original fifteen thousand remained in on the territory of the former Inde- pendent State of Croatia.

The idea of this painting is one of the first, when I decided to use the Roma flag as its back- ground. The flag features a blue sky, green earth, and a wheel as a symbol of the constant move- ment and wandering of the Roma people.

The heavens crown with a shining crown that head which the earth crowns with a crown of thorns. (Saint Bishop Nikolay of Ohrid and Žički)

ТОЧАК СТРАДАЊА
WHEEL OF SUFFERING

пострадале деце: *Пази им ликове! Како су само лијейе. Тако да их нацрѣшаш, дошао је благослов.*

Током 1942. усташе су у јасеновачким логорима убиле 3964 циганске деце.⁴⁶

Уз те две лепе девојчице у слику су обавезно морале ући и ове младе Циганке са децом у наручју.⁴⁷

Као и група Рома свирача о чијем је стравичном концерту пред кољачима и страдању остало јако потресно сведочанство: *Никад у живоју ови јадници нису дали шолико од себе, само да би расположили ше йројале и шруле душе.*⁴⁸

НЕБЕСКО ЦАРСТВО СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА

Дивни Свеѣи Мученици Хрисѣови, Цвеће Рајско с обе сѣране реке Саве, Невини Кринови рода нашеї Свеѣосавскої, Свеѣли венци ваши кѣ сазвежђа звездана Небо Цркве красе кроз Крсну исѣорију, и нама ѣуѣ освѣѣљују у Васкрсење. Молиѣе Хрисѣа, йрвоїа Крсѣоносца и вођу ѣуѣа нашеї у Царсѣво Небеско, да свеѣу дарује йокајање и свима вечно сѣасење.

(Кондак Свеѣим новомученицима Јасеновачким, ѣлас 3)

Ова химна нашим мученицима коју је спевао владика Атанасије захумско-херцеговачки изнедрила је слику. На једном листу папира сабрало се, по његовим речима, Цвеће Рајско у јасеновачким хумкама и градинским гробницама, бели кринови невиности и чистоте ноше-

In the painting, the part of the wheel that is on the ground is shown as a thorny wreath of suffering woven from barbed wire; in heaven, it is like a shining crown of glory, which is given by God for the end of suffering, brought by the hands of God's angels. The axis of such a wheel is the Lord Christ himself in the form of the Bridegroom. He has a purple robe, a reed in his hand and a crown of thorns on his bloody head.

Let us also bear the crown of thorns of life's sufferings, as did our foremodel, Jesus. Let the thorns penetrate deep into our head and let it bleed painfully. Let that blood beautify and glorify the garment of our soul, so that it will not be ashamed when it appears before Christ and sees other souls overflowing with glory and purity... the winter of suffering will pass, and then the beautiful spring will bring the fragrance of God's grace. (Elder Ephrem Philotejski)

I made the angels similar to those from the icon of the Holy Draksenić Martyrs, which we have in our church. However, the fitting of the faces of the victims awaited its own time.

On April 22nd, 2018, the Day of the Prisoners' Breakthrough, the temple of the Holy Prophet Elijah in Mlaka was consecrated. In the evening of that same day, to our great joy, Metropolitan Amfilohije stayed at the residence in the monastery.

We celebrated the evening service near the Uštica tombs. On a panel documenting the story of the suffering of Roma, the Metropolitan saw several old photographs of the children who suffered: Look at their faces! How beautiful they are. This is how you should draw them, thus came his blessing for this picture.

During 1942, the Ustašas killed 3,964 Roma children in the Jasenovac camps.⁴⁶

⁴⁶ Фотографија са потписом је преузета из књиге Драгоја Лукића, *Били су само деца*, Књ. 1; н. д. стр. 65.

⁴⁷ Исто, стр. 189.

⁴⁸ Никола Николић, *Јасеновачки лојор*; н. д. стр. 361.

⁴⁶ Photograph with caption taken from Драгоје Лукић, *Били су*

ни реком Савом, свети преци нашег рода, Свети Сава и Свети великомученик Лазар Косовски. Мноштво јасеновачких страдалника, наших нових заступника пред Богом, васкрслим Господом Христом, је у молитви тј. проширеном деисису, с Мајком Божјом и Светим Јованом Крститељем,⁴⁹ проповедником покајања. Низ на црвеној траци у коме се наизменично смењују златно исцртани крстићи и крстолики цветови је низ венаца славе светих мученика.

Лепота старих илуминираних рукописа нагнала ме је на овакво стилско решење овог сликовитог текста владициног кондака.

Мученици су прешворили насилну смрт коју су им груђи наносили у нешто величанствено, у источник живога и вечнога Царства Небескога, зашто што су је искористили на добар и бољоудан начин. (Свети Григорије Палама)

САН МАЛИХ ЛОГОРАША

Бише ми сузе моје хлеб мој дан и ноћ, када ми јовораху сваки дан: Где је Бој твој?

(Псалам 41:4)

Јер Тебе ради усмрћују нас сав дан, смаћују нас као овце за клање. Подигни се, зашто сјаваш, Господе? Устани, не одбаци нас до краја!

(Псалам 43:23–24)

Неочекиван обрт пратио је почетни израз мисли и осећања из којих је настала слика Сан малих лојораша, те управо стога она има

⁴⁹ Храм Божји који је слика Небеса на земљи, у Јасеновцу управо јасно сведочи о сабрању светих. Патрон храма је првомученик Новог Завета, Свети Јован Крститељ, у Часни престо положене су честице моштију Светог великомученика кнеза Лазара, а у наосу се сабирају кивоти са моштима Млачких, Слобоштинских, Ливањских, Гламочких, Дрварских, Пребиловачких новомученика.

Along with those two beautiful girls, these young Roma women with children in their arms had to enter the picture:⁴⁷ as well as a group of Roma musicians whose horrific concert in front of the butchers and their suffering left a very poignant testimony: Never in their lives did these poor people give so much of themselves, just to cheer up those ruined and rotten souls.⁴⁸

KINGDOM OF HEAVEN OF THE HOLY NEW MARTYRS

Wonderful Holy Martyrs of Christ, Flowers of Paradise on both sides of the Sava River, Innocent Lilies of the family of our Saint Sava, Your bright wreaths like constellations adorn the sky of the Church throughout the history of Christ, and light our way to the Resurrection. Pray to Christ, the first Cross-bearer and the leader of our journey to the Kingdom of Heaven, to grant repentance to the world and eternal salvation to all.

(Kontakion to the Holy New Martyrs of Jasenovac, voice 3)

This hymn to our martyrs, sung by Bishop Atanasije Zahumsko-hercegovački, gave life to this image. Following his words, this single sheet of paper brought together the Flowers of Paradise from the mounds of Jasenovac and Gradina, the white lilies of innocence and purity carried away by the Sava River, and the holy ancestors of our nation, St. Sava and the Holy Great Martyr Lazar of Kosovo. Many of the

само деца, Књ. 1, 65.

⁴⁷ Ibid, 189.

⁴⁸ Никола Николић, Јасеновачки лојор, 361.

НЕБЕСКО ЦАРСТВО СВЕТИХ
НОВОМУЧЕНИКА

KINGDOM OF HEAVEN OF THE HOLY
NEW MARTYRS

НОВОМУЧЕНИЦИ ЈАСЕНОВАЧКИ

САН МАЛИХ
ЛОГОРАША
DREAM OF THE
LITTLE INMATES

и најсложенију генезу. Мноштво екстремно стравичних, тескобних и тешких сведочанстава из јасеновачког пакла која су нам оставили њихови учесници, очевици и потомци преживелих, кроз живу реч и слику изузетно потреса најдубљи бездан човековог битија и сабира се у врисак.

Запис норвешког сликара Едварда Мунка о слици Крик:

Јегне вечери ишао сам сћазом... Осећао сам се уморно и болесно. Заусћавио сам се и ђоїле-дао ђреко фјорда – сунце је залазило, а облаци ђо-сћајали крваво црвени. Осећиио сам врисак који ђролази кроз ђрироду; чинило ми се да сам чуо врисак. Насликао сам ову слику, насликао облаке као ђраву крв. Боја је вриснула. Ово је ђосћало крик; под свежим утиском прича из логора постаје уједно и запис са јасеновачког логорског поља. На питање како су небо и земља поднели толико зло које се овде излило током четири ратне године, заласци славонског сунца, изразито крупног и црвеног, одговарају такође крвавим криком.

*Посљедње свејшћло ђрије сћрашне ноћи
Био је бљесак муњевишћа ножа,
И врисак, бијел још и сад у сљейоћи,
И бијела, бијела крвникова кожа;
Јер до ђојаса сви су били ђоли
И шћако наїи очи су нам боли.⁵⁰*

Под силином доживљаја тих ужасних прича, овај унутарњи врисак отвара мукотрпну борбу у којој треба да одрази своје сатанско безличје или преображени божански образ.

Мунков Крик има свој стварни пандан у фотографији детета које је током рата усликао

martyrs of Jasenovac, our new advocates before God, the resurrected Lord Christ, are in prayer, i.e. in extended Deesis, with the Mother of God and St. John the Baptist,⁴⁹ the preacher of repentance. The red strip, in which golden crosses and cross-shaped flowers alternate, is a row of wreaths of glory of the holy martyrs.

The beauty of the old illuminated manuscripts inspired me and directed me towards this solution of the picturesque text of the kontakion created by Bishop Atanasije.

The martyrs turned the violent death inflicted on them by others into something magnificent, into the source of life and the eternal Kingdom of Heaven, because they used it in a good and God-pleasing way. (St. Gregory Palamas)

THE DREAM OF THE LITTLE INMATES

My tears have been my bread, day and night. Meanwhile, it is said to me daily: "Where is your God?" (Psalm 41:4)

Because for thy sake we are killed all the day long: we are counted as sheep for the slaughter. Arise, why sleepest thou, O Lord? arise, and cast us not off to the end. Why turnest thou face away? and forgettest our want and our trouble?

(Psalm 43:23–24)

An unexpected twist followed the initial expression of thoughts and feelings that gave rise

⁴⁹ The Temple of God, which is the image of Heaven on earth, in Jasenovac clearly testifies to the gathering of the saints. The patron of the temple is the first martyr of the New Testament, St. John the Baptist, in the Holy Throne are laid the relics of the Holy Great Martyr Prince Lazar, and in the nave are gathered the reliquaries with the relics of the new martyrs of Mlaka, Slobostina, Livno, Glamoč, Drvar, and Prebilovci.

⁵⁰ Иван Горан Ковачић, стихови из поеме Јама, записани на месинганој плочи на Лиманима, првом гробљу логора Јасеновац.

непознати фотограф на неком од јасеновачких стратишта, која је због своје упечатљивости често била у стваралачкој жижи сликара (Бранко Миљуш, *Дјеца Козаре*, графика), скулптора и дизајнера, поставши један од симбола Јасеновца.

Непознати малишан и његов крик буде мисао да упита: Како се звао, какве су биле његове љишће, да ли је Господ пресадио и овај невини цвешћ у свој Рајски врш, или је допусио да процвети међ земаљским шрњем, какво је било насиројење шог човека с групе сирене објектива? Кроз ова питања без одговора неминовно се рађа нова подударност - страдање још једног детенцета у Африци пред лешинаром што очекује његову смрт, забележено на познатој фотографији *Глад у Судану*.

to the picture *The Dream of the Little Inmates*, and that is precisely why it has the most complex genesis.

The multitude of extremely horrific, anguished and difficult testimonies from the hell of Jasenovac left to us by the victims, eyewitnesses and descendants of the survivors, through living words and pictures, shakes the deepest depth of human being to the extreme and gathers itself into a scream.

Norwegian painter Edvard Munch's note about his painting *The Scream* which inspired me:

One evening I was walking along the path... I felt tired and sick. I stopped and looked across the fjord – the sun was setting and the clouds were turning blood red. I felt a scream running through nature; it seemed to me I thought I heard a scream. I painted this picture, painted the clouds like real blood. Color screamed. This became a cry; under a fresh impression, stories from the camp become at the same time a record from the Jasenovac camp field. To the question of how heaven and earth endured so much evil that poured out here during four years of war, the sunsets of the Slavonian sun, extremely large and red, also answer with a bloody cry.

*The final light before the frightful night
The lightning swooping of the polished knife,
The cry too white still in my blinded sight,
The bleach-white bodies of the murderers,
Who stripped their torsos for their sweaty task –
Was dazzling even to my blinded mask.*⁵⁰

Under the force of experiencing those horrible stories, this inner scream opens a pains-

⁵⁰ Ivan Goran Kovačić, verses from the poem *The Pit*, written on a brass plate at Limani, the first cemetery of the Jasenovac camp

КРИК МАЛОГ ЛОГОРАША, СТУДИЈА ЗА СЛИКУ САН
CRY OF A LITTLE INMATE, STUDY FOR A PAINTING *THE DREAM*

Свако од ове деце које страда је један мали Христос.⁵¹ Врисак се претвара у вапај Богу: *Господе, помилијуј сву децу свешта.*⁵²

⁵¹ Псалам 21.

⁵² Молитва коју је митрополит Амфилохије благословио да изговарамо барем једанпут, свакога дана.

taking struggle in which it needs to reflect its satanic facelessness or its transformed divine face.

Munch's *Scream* has its real counterpart in a photograph of a child taken during the war by an unknown photographer at one of the Jasenovac execution sites, which, due to the deep impression it creates, was often in the spotlight of painters (Branko Miljuš), sculptors and designers, becoming one of symbols of Jasenovac.

The unknown child and his cry made him think to ask: What was his name, what were his sufferings, did the Lord transplant this innocent little flower into his Garden of Eden, or did he allow it to bloom among the thorns of the earth, what was the mood of that man on the other side of the lens? Through these unanswered questions, a new coincidence is inevitably born - the suffering of another child in Africa in front of a vulture that awaits his death, recorded in the famous photo *Famine in Sudan*.

Kevin Carter, *Famine in Sudan*,
Newspaper photo, 1993.

The cry of a child from Jasenovac hell

Each of these children who suffer is a little Christ.⁵¹ The scream turns into a cry to God: Lord, have mercy on all the children of the world.⁵²

For the illustration depicting the suffering of the children, the image of the Emmanuel was chosen, an iconographic type depicting Christ as an infant.

Suddenly a great company of the heavenly host appeared with the angel (Luke 2:13), who for this occasion took on the form of angels from

⁵¹ Psalm 51

⁵² The prayer that Metropolitan Amfilohije gave his blessing for us to say at least once every day

За илустрацију која приказује страдање деце одабран је лик Господа Емануила, иконографски тип који приказује Христа у дечјем узрасту.

И уједануш се јојави мноштво војника небеских (Лука 2:13), који за ову прилику узимају обличја анђела са иконе Бојана Миљковића Краљево, Крвави октобар 1941. која се налази у храму Светог Јована Претече, у Јасеновцу.

Настаје прва верзија слике, *Крик малој лораша*. Три анђела долазе по малишана који плаче крај уске пруге. Пруга се претвара у лествицу која се пружа у Небо. Један анђеоло предаје детенцету непропадљиви венац, други му на плећа качи златна крила, а трећи, који се једном руком већ држи за лествицу, спрема се да га поведе ка Господу.

Својом сасвим једноставном композицијом, монохромним колоритетом и издуженим реалистичним фигурама, ова илустрација знатно одудара од осталих из јасеновачког циклуса. Било је потребно осмислити нову слику о страдању деце.

Као карика остала је „лествица“, сада посматрана попут старозаветног мотива Лествице из композиције Јаковљевог сна попут оне из Дечана, из XIV века.

У потрази за одговарајућим изразом који би осветлио лик деце, малих мученика, непосредно по доласку у Јасеновац сусрела сам се с радовима грузијске сликарке, Нино Чакветадзе. Поједине њене слике оставиле су на мене дубок утисак... питала сам се: *Да ли Нино зна за Јасеновац?* Изгледало ми је као да је заједно са децом-анђелима са својих слика прелетала јасеновачке логоре, састрадавајући са малим заточеницима.

Друге су пак слике сећања и дечјих умовања које са пуно носталгичне тишине преносе дух пажњом и топлином испуњеног де-

Bojan Miljković's icon Kraljevo, Bloody October 1941, which is found in the church of St. John the Forerunner in Jasenovac.

The first version of the picture, *The Cry of a Little Inmate*, is created. Three angels come to fetch a little boy who is crying by the side of a narrow railway. The track turns into a ladder that reaches to the sky. One angel hands the child an imperishable wreath, another hangs golden wings on his shoulders, and the third, who is already holding the ladder with one hand, is preparing to lead him to the Lord.

With its very simple composition, monochrome colors and elongated realistic figures, this illustration differs significantly from the others comprising the Jasenovac cycle. It was necessary to come up with a new picture of the suffering of children.

The "ladder" remained as a link, now viewed like the Old Testament motif of the ladder from the composition of Jacob's Dream:

In search of a suitable expression that would illuminate the image of children, little martyrs, immediately after arriving in Jasenovac, I encountered the works of the Georgian painter, Nino Chakvetadze. Some of her pictures left a deep impression on me... I wondered: Does Nino know about Jasenovac?

It seemed to me that together with the child-angels from her paintings, she flew over the Jasenovac camps, suffering together with the little prisoners.

The Cry of the Little Inmate

(tempera, acrylic, wooden crayon and thin marker on colored cardboard; 21x29.7 cm)

Others are pictures of memories and children's thoughts that with a lot of nostalgic silence convey the spirit of a childhood filled with attention and warmth, exactly the kind that was stolen from children who lived the horrors of war

тињства, управо онаквог какво је било отето од деце која су живела страхоте рата и разбијања породица, губећи истину о себи.⁵³

Прихватила сам ликове од Нино, дајући им место у сну једног малог Јакова⁵⁴ у тамници злогласне Куле у Старој Градишци, а сабравши у тај сан и децу из других логора с Тавана у Јасеновцу, у Јастребарском, Сиску, која су сва имала исту чежњу и исти сан.

Један од дечака на слици је Милан Бижић са често објављиване фотографије, заправо замрзнутог филмског кадра који је настао у Дечијем логору „Стаклана“ код Сиска, 1942. године.⁵⁵

Ликови двеју девојчица у дну лествице посвећени су Љепосави и њеној сестри Грозди, које су преживеле три месеца у логорима Јасеновац, Стара Градишка и Јастребарско. Љепша⁵⁶ нам је причала:

... чим смо ушли, одвели су нас у лојор, у колону, ђа у лојор Јасеновац... Биле смо и красџаве, и ушљиве, и свакакве. Из Градишке Сџаре до

⁵³ Нино Чакветадзе: Сви смо дошли из детињства, а шта чињеница ме изнова и изнова вуче да сликам оно што сам и сама доживела, што је оставило траг на мојој души. Много сам срећна у живој, да сам рођена у породици у којој су високо цењене породичне везе, где су сџарији били поштовани, где су се сви чланови домаћинства односили једни према другима с великим поштовањем. Важно је за децу, као и за одрасле, да знају истину о себи (livejournal.com).

⁵⁴ Дубица: **Ратковић Илија Јаков**, рођен 1938. Србин, убијен 1942. у логору Јасеновац – Стара Градишка; (име из регистра имена у књизи Драгоја Лукића, *Били су само деца*, Књ. 2; стр. 27.)

⁵⁵ Милан Бижић (1938), преживело дете логораш које је само себе идентификало на овој често објављиваној фотографији, препознавши свој лик и одело у које је обучен, да су идентични као на једној од породичних фотографија снимљеној непосредно пред прогонство у логор породице Бижић из Силаша. (Срђан Секулић, *Srbi.hr*, 3.6.2020, *Дечак са потресне фотографије из усташког логора данас живи у Силашу | Српски меморијал (srpski-memorijal.rs)*)

⁵⁶ Љепосава Глише Бољаревић (1937, Јасеновац) живи у близини православног храма у Јасеновцу.

and the breaking up of families, losing the truth about themselves.⁵³

I adopted the characters from Nino, giving them a place in the dream of one little Jacob⁵⁴ in the dungeon of the infamous Kula in Stara Gradiška, and gathering in that dream also children from other camps from Tavan in Jasenovac, in Jastrebarski, Sisak, who all had the same longing and the same dream.

One of the boys in the picture is Milan Bižić from the frequently published photograph, actually a frozen film frame that was created in the Staklana children's camp near Sisak, in 1942.⁵⁵

Children, concentration camp in Sisak, 1942.

The figures of the two girls at the bottom of the ladder are dedicated to Ljeposava and her sister Grozda, who survived three months in the Jasenovac, Stara Gradiška and Jastrebarsko camps. Ljepša⁵⁶ told us: ... as soon as we got up, they took us to the camp, in a file, and then to the Jasenovac camp... We had scabies, lice, and all sorts of things. They transferred us from Stara Gradiš-

⁵³ Nino Chakvetadze: We all come from childhood, and that fact draws me again and again to paint what I experienced myself, which left a mark on my soul. I am very lucky in my life, that I was born in a family where family ties are highly valued, where elders were respected, where all members of the household treated each other with great respect. It is important for children, as well as adults, to know the truth about themselves (livejournal.com).

⁵⁴ Dubica: Ilija Jakov Ratković, born in 1938. Serb, killed in 1942 in Jasenovac - Stara Gradiška camp; (name from the register of names in Drago Lukić's book; Драгоје Лукић, *Били су само деца*, Књ. 2, 27.)

⁵⁵ Milan Bižić (1938), a survivor of a children's camp who identified himself in this frequently published photo, recognizing his face and the clothes he was wearing as being identical to ones recorded on a family photo taken shortly before the deportation of the Bižić family from Silas to the camp. (Srđan Sekulić, *Srbi.hr*, 3/6/2020, The boy from the shocking photo from the Ustaša camp lives in Silas today | Serbian memorial (srpski-memorijal.rs).

⁵⁶ Ljeposava Gliše Boljarević (1937, Jasenovac) lives near the Orthodox church in Jasenovac.

Окучана су нас пребацили, а даље ишли влаком, шерејним вајонима до шој Јастребарској. Нас јун шај један вајон. Ту су била мала дјеца, мислим и млађа од двије године, и они до седамнаест. И влак је сшајао, ја не знам, јел' један, јел' два јуша. Кад би сшао влак, ошворе шај вајон, и онда неко убази крух унушра. Међушим, шај крух зирабе ови сшарији, а ми мали чуј, ми никад нисмо нишша урабили. Дошли смо у Јастребарско, већ је била вечер. И сад од ше жељезничке сшанице до шој лојора кренули смо ијешке. Такви изнемојли и никакви. Прашила нас је једна часна сешра. Ми смо ходали, изнемојли, јадни, ладни. Ова моја мала сешра, не може више ходаш'. Узме ју ова од осам година, ша ју носи. Та часна сешра прије к њој, и каже: дај мени шо дијеше; она ју је носила до барака ших некаквих у којима су нас смјестили. У бараки је било само сијено. То је било нешто као да су шу коњи били, јер су биле овако само прејраге, ми смо се видјели, ал' само нека прејрадица сшоји, нема нишша, на јолом шом сијену сшавамо. Храна исто никаква, ко и у свим, у оном лојору. Сешра се ова најмлађа јако разбољела, одвезли су је у болницу. Адајширали су један дворац у нейосредној близини шоја лојора. Након некој времена и ја сам брзо била никаква, и мене су одвезли у болницу, ова најсшарија је ошшала у Јастребарском, у шим баракама. Кад сам дошла у болницу, до била сам кревет, случајем неким поред враша улазних у собу. Не знам кол'ко сам дуо, не моју временски нишш' оцијениши, иремала сам била, да бих знала шо. Часне сешре су водиле шу болницу. Та часна сешра кад јод би дошла ујушро у обилазак, увек би мени рекла јодијни покривач, и добацила би ми једну шнишу или двије прејеченој круха и две коцке шећера. То ме је ваљда одржало на живошу, јер и шу је храна била никаква. За шаку болесну дјецу кувао се трах некакав. У међувремену шом мој ујак је сшудирао

ka to Okučani, and then we went by train and freight wagons to Jastrebarski. That one wagon was full of us. There were small children, I think younger than two years old, and those up to seventeen. And the train stopped, I don't know if it was once or twice. When the train stopped, they opened that wagon, and then someone put bread inside. However, this bread was grabbed by the elder kids, and we, the little ones, listen, we never grabbed anything. We arrived in Jastrebarsko, it was already evening. And now we set off on foot from that train station to that camp. So exhausted and useless. We were accompanied by a nun. We walked, exhausted, miserable, hungry. This little sister of mine, she can't walk anymore. This eight-year-old girl takes her and carries her. That nun approached her and said: give me that child; she carried her to the kind of barracks where they put us. There was only hay in the shed. It was something like if the horses were there, because there were only partitions like this, we saw each other, but only a partition is standing, there is nothing, we are sleeping on that bare hay. The food is also next to nothing, as in all other camps, so also in this one. The youngest sister became very ill, they took her to the hospital. They adapted a castle in the immediate vicinity of that camp. After some time, I was also ill, and they took me to the hospital, the oldest one stayed in Jastrebarski, in those barracks. When I came to the hospital, I was given a bed, by chance one next to the door to the room. I don't know how old I am, I can't estimate anything in terms of time, I was too young to know that. Nuns ran that hospital. That nun, whenever she came round in the morning, would always tell me to lift the blanket, and throw me a slice or two of toasted bread and two sugar cubes. I guess that kept me alive, because there was no food there either. Beans of some kind were cooked for such sick children. In the meantime, my uncle was studying

био у Немачкој, а имао је пријатељицу у Зајребу, која је радила у министарству. И онда је он њу звао из Немачке, они су били у контакту, и замолио је да пође по логорима, шима гјечијима, да поштражи да ли има нешто од његове сестре, и од његове браће. Међушим, никој није она нашла, нашла је нас три. И док је дошла, још је била жива и најмлађа сестра,⁵⁷ али је била јако у лошем стању. Онда је она враћила се у Зајреб, да извади потребну документацију, није нас могла само овак' добити. И кад је поново дошла по нас, ове мале више није било, ја сам ишла с њом, ходала, нисмо је пронашли, она је најједерош-није умрла, јдје су је сахранили нисмо никад моли дознали. Онда је ша јоспођа узела моју сестру сшарију и одвела нас је у Зајреб. Није нас мола увесит' у своју кућу, јер ми смо биле у ранама, у красшама, сврабљиве, ушљиве, ко ће шакуву гјецу. А она је имала мужа, који је био досша нервозан, сшарију је био. Она нас је одвела у Липовљане код своје мајке. Њени родитељи су били у Липовљанима, они су били Словаци. И она је њих припремила да ће дојесит' двоје гјеце, пошто су и њени родитељи познавали тог мој ујака, и били су са њиме добри, и они су на то прислали да нас приме. Нису они ни знали ни шта долази к њима. Припремили су шај дан за нас шакав дочек, јозбу цијелу. Накухало се шу свакаких јела, шу се скупило људи из села, сви су дошли да виде шта то долази. Дошао је и доктор, и свећеник, и учитељица, и кад су нас изнјели ван, кад нас је доктор видео рекао је: склањајте све са столора сву храну, оне не смеју ништа окуси, ујутру одмах почињемо са преједима. И шако људи су то све видјели, разишли се. Нас су сме-

in Germany, and he had a friend in Zagreb, who worked in the ministry. And then he called her from Germany, they were in contact, and asked her to go around the camps, to the children's team, to look for any of his sisters and brothers. However, she didn't find anyone, she found the three of us. And when she came, the youngest sister⁵⁷ was still alive, but she was in a very bad condition. Then she returned to Zagreb to get the necessary documentation, she couldn't get us just like this. And when she came to pick us up again, this little girl was no longer there, I went with her, walked, we didn't find her, she most likely died, we could never find out where they buried her. Then that lady took my older sister and took us to Zagreb. She couldn't bring us into her house, because we were covered in wounds, scabbed, itchy, lice-ridden, who wants such children. And she had a husband, who was quite nervous, he was older. She took us to Lipovljani to her mother. Her parents were in Lipovljani, they were Slovaks. And she prepared them to bring two children, since her parents also knew that uncle of mine, and they were good with him, and they agreed to receive us. They didn't even know what was coming to them. They prepared such a welcome for us that day, a whole feast. All kinds of dishes were cooked there, people from the village gathered there, everyone came to see who was coming.

The doctor, the priest, and the teacher also came, and when they took us outside, when the doctor saw us, he said: remove all the food from the tables, they must not taste anything, in the morning we will immediately start with the examinations. And so the people saw it all, they

⁵⁷ Новска-Јасеновац: **Бољаревић** Глишо **Милица**, рођена 1939, Српкиња, убијена 1942. у логору Јасеновац; (Драгоје Лукић, Били су само деца, Књ. 2; н. д. стр. 98.)

⁵⁷ Novska-Jasenovac: Boljarević Glišo Milica, born in 1939, Serbian, killed in 1942 in the Jasenovac camp; (Драгоје Лукић, Били су само деца, Књ. 2, 98.)

сѣшили у једну собу. Та шѣша сѣшара, млађа се звала Маришка, сѣшарија Меланија, она је са нама сѣавала, она на једном кревету, нас две у другом. Између кревета је био сѣшалак и нека канѣша, јер ја сам имала дизенѣтерију. Нисам ѣоворила уоѣће. Докѣор нас је ѣреѣледао ѣај и рекао је оне не смеју једно време нишѣша јесѣши, само чај, да се црева ишчисѣе, јер су у јакѣ лошем сѣшању. Ја сам ѣресѣшала ѣовориѣши. Ја сам ѣоворила док смо били ѣамо у ѣшом Јасѣребарском, а ѣослије ѣоѣа, више не знам разлоѣ, не знам збоѣ чеѣа, ал' уѣлавном нисам с никим разѣоварала, мислили су да сам нијема. Учиѣшеѣица је долазила сваки дан, чиѣшала ми ѣриче, ѣричала, ја сам на све реаѣирала, и смијала се, али никада ни а, ни б, нишѣша. Нисам моѣла ни ходаѣи'. То је био неѣдје осми мјесеѣ, биле су вруѣине сјеѣам се. Мени су наѣравили исѣод борова исѣред куѣе, меѣнули су јасѣук један, и онда би ја лежала ѣу, у ѣшом хладу. А ѣуди су сѣшално долазили, сваки дан ѣо неколико ѣуди долазе ѣледаѣши, јер су чули как' су довели двоје дјеѣе из лоѣора, ѣа су сви долазили ѣо ѣледаѣши. Та ѣосѣођа Маришка, замолила је моѣ ујака да из Њемачке дође, рекла му је Љеѣша ни не разѣовара, не хода, ѣа вели можда ће у ѣеѣовом ѣрисусѣву нешѣо биѣи. Међуѣим, нисам уоѣће реаѣирала. Њих двоје су ме учили ходаѣи'. Ухваѣи ме сваки исѣод руке, и добро након некоѣ времена сам ја ѣроходала, а ѣричала нишѣша. Ни са ким, ни са сесѣром, с никим! И ѣо је ѣрајало све доѣле док се нисам срела са мамом.

Деѣа у тамници пружају своје руке Богу желеѣи слободу, да л' својих изнемоглих телашаѣа, ил' напађених душа. Слуге Божје носе деѣу по лествици ка Господу. Она која су променила местом на лаким облацима налазе покој, и моле се за оне који су остали у логору, додајуѣи им звиѣдице благодатне утехе. Господ Емануил из Небеске славе благосиѣа мале мученике, као на Крсту прострѣтих руку,

dispersed. They put us in one room. That aunt was old, the younger one was called Mariška, the older one was Melania, she slept with us, she on one bed, the two of us in the other. Between the beds was a rack and a bucket, because I had dysentery. I didn't speak at all.

The doctor examined us and said that they must not eat anything for a while, only tea, to clean out the intestines, because they are in a very bad condition. I stopped talking. I spoke while we were there in Jastrebarski, and after that, I don't know the reason anymore, I don't know why, but mostly I didn't talk to anyone, they thought I was mute. The teacher came every day, read me stories, talked, I reacted to everything, and laughed, but never a, nor b, nothing. I couldn't even walk'. It was around the eighth month, I remember it was hot. They made a place for me under the pines in front of the house, they put a pillow, and then I would lie there, in that shade. And people kept coming, every day a few people came to watch, because they heard how they brought two children from the camp, so they all came to watch. That lady Mariška, asked my uncle to come from Germany, she told him Ljepša doesn't even talk, doesn't walk, so she says maybe something will happen in his presence. However, I did not react at all. The two of them taught me to walk'. Each of them grabbed me under the arm, and after a while I was walking and talking nothing. Not with anyone, not with my sister, not with anyone! And that lasted until I met my mom.

The imprisoned children stretch out their hands to God, wishing for freedom, either for their exhausted bodies or for their tormented souls. Servants of God carry children up the ladder to the Lord. Those who passed away find rest in the light clouds, and pray for those who remained in the camp, offering to them the stars of gracious comfort. The Lord Emmanuel from Heavenly Glo-

БОЖИЋ У ЛОГОРУ
CHRISTMAS IN THE CAMP

па се на овом поновном Распећу из наших дана појављују Сунце и Месец.

Нека су деца, попут Милана, Грозде, Љепше, дочекала своју слободу овде на земљи, да посведоче, да нас подсети колико је она велика и лепа.

БОЖИЋ У ЛОГОРУ

Слава Теби Који си нам показао светлост!
(Велико славословље на јушарњој служби)
Слава на висини Боју, и на земљи мир, међу
људима добра воља.
(Лука 2:14)

ry blesses the little martyrs, as on the Cross with outstretched hands, so at this renewed Crucifixion from our days, the Sun and the Moon appear.

Some children, like Milan, Grozda, Ljepša, welcomed their freedom here on earth, to bear witness, to remind us how big and beautiful it is.

CHRISTMAS IN THE CAMP

Glory to Thee who has shown us the light!
(Great Doxology)

Glory to God in the highest, and on earth peace, good will toward men.

(Luke 2:14)

We only had one single square. Those scarves, that's how the women were - they had these black woolen scarves. Girls and young women had red ones. How much could that one scarf take? A meter and a half by a meter and a half, that was for the four of us. We could just sit there, a woman next to me and that other woman, we could just lower our heads on each other, whether to one side or the other. There is no stretching and lying down, no covering, nothing to lie on that one scarf. (Grandma Jela)⁵⁸ This scene of humility from the memory of imprisonment in the Tower (Kula) of the camp in Stara Gradiška became part of the composition of the painting Christmas in the camp.

Jesus Christ is the same yesterday, today and forever. (Hebrews 13:8)

The one-time cave of the Nativity strewn with straw is now a straw-strewn cold and dark dungeon; the former manger now scarves woven from black wool; huddled mothers with children in their arms, have their archetype in the Immaculate Virgin Mary with the God-child, who suffers together with them.

⁵⁸ Jelena Steve Ćukalac (1932-2019, Jasenovac)

Ми смо имале само један квадраш. Они шалови, иако су биле жене - имале су и црне вунене шалове. Дјевојке и младе жене имале су црвене. Колико је иај један шал могао? Меџар и њо са меџар и њо, иако је било од нас четвори мјесто. Ми смо молили иу само сједећи, иеџа до мене и иа друа иеџа, једна друој само сусџиши иаву, или овој, или оној. Нема иружања и леања, ни иокривања, ни на иа лећи на иом шалу једном. (Бака Јела⁵⁸)

Овај приказ смерности из сећања на заточеништво у Кули логора у Старој Градишци, постао је део композиције слике Божић у лојору.

Исус Христос је иси иуче, данас и у вијекове (Јеврејима 13:8).

Негдашња пећина са сламом, сада је сламом посута хладна и мрачна тамница; негдашње јасле, сада су шалови ткани од црне вуне; збијене мајке са децом у наручјима, имају свој праобраз у Пречистој Деви Марији са Богомладенцем, који заједно с њима са-страдавају.

Овако замишљена тамница уклопљена је у идеју једне савремене грузијске илуминације са истом темом. Тако је добијена слика.

Био је Божић. Обишавши гробнице пошла сам код Драге. Ушла сам кадећи: Христос се роди! Ваисџину се роди! Посула ме је житом. Запевала сам тропар: Рождество Твоје, Христџе Боже наш, ... прикључила се и Драга. Пустила сам је да отпева сама. Све право. Па Ви знаџе?! Чуј, иа како не би' знала? Ја сам иевала у хору. Али, Драџа, иако је било ире осамдесџи иодина. Па иаџа? РОЖДЕСТВО СЕ НЕ ЗАБОРАВЉА!

ХРАМ ПРАШТАЊА
TEMPLE OF FORGIVENESS

The dungeon imagined in this way is incorporated into the idea of a contemporary Georgian illumination with the same theme. This is how the image came about.

It was Christmas. After visiting the tombs, I went to see Draga. I came in saying: Christ is born! Truly He is born! She showered me with grain. I sang the troparion: Your nativity, O Christ our God... and Draga joined in.

I let her sing alone. All right. So you know?! Listen, how could you not know? I sang in the choir. But, Draga, that was eighty years ago. So what? YOUR NATIVITY CAN NOT BE FORGOTTEN!

⁵⁸ Јелена Стеве Ђукалац (1932-2019, Јасеновац)

ХРАМ ПРАШТАЊА

... у Јасеновцу, у сјомен свих на њравди
Боја њобијених жрѡава, као знамен ојросѡа
крвницима за злочине које ѡчинише.⁵⁹
(Свеѡи Владика Николај Охридски и Жички)

У вртлогу времена настаје јасеновачка
светиња. Она расте и цвета из више издана-
ка пониклих из корена посечене цркве му-
ченице и земље поштрапане мученичком
крвљу:

Велики Храм праштања,
заливен речима патријарха српског Герма-
на: Ојросѡиѡи морамо, заборавиѡи не смеѡо.⁶⁰
Монашко општежиће,
напојено поукама митрополита Амфило-
хија: Молиѡе се и за нашу ѡалу браћу! Од исѡоѡ
смо рога. Не може мајци (Црква хриѡћанска)
биѡи мило кад браѡи коље браѡа, синови су јој
обојица (православни и католици). Да се ѡокају,
ѡовраѡе. Не може ни нама биѡи добро док су они
ѡако. И ми смо ѡосрнули...

Мала Зимска црква,
манастирски храм посвећен Светим но-
вомученицима Јасеновачким, који подсећа
на три завета што их је оставио Свети влади-
ка Николај, да Срби не ѡреба да се свеѡе. Јер ко
се свеѡи, ѡај се не ѡосвеѡи; да јављају свеѡу и
ојављају сва ѡрозна недела најновије инквизиције
над срѡским народом, ојомињући народе широм
свеѡа, хриѡћанске и нехриѡћанске, да буду на
ојрезу за себе; да се диче и ѡоносе са својих 700
000 Мученика за Хрисѡа, да им зидају храмове

TEMPLE OF FORGIVENESS

... in Jasenovac, in memory of all the victims
innocent before God who were killed, as a sign
of forgiveness to the executioners for the crimes
they committed.⁵⁹
(Holy Bishop Nikolaj of Ohrid and Žiča)

The Jasenovac shrine arises in the whirlwind
of our time. It grows and blossoms from several
shoots that spring from the roots of the sacrificed
church that was torn down and the land stained
with the blood of martyrs:

The Great Temple of Forgiveness,
filled with the words of the Serbian patriarch
German: Forgive we must, forget we can not.⁶⁰
The monastic community,
inspired by the teachings of Metropolitan Am-
filohije: Pray for our fallen brothers! We are of the
same genus. A mother (the Christian Church) can-
not be pleased when brother slaughters brother,
her sons are both (Orthodox and Catholic). To re-
pent, to return. It cannot be good for us while they
are like that. We, too, are stumbling...

The Small Winter Church,
the monastery temple dedicated to the Holy New
Martyrs of Jasenovac, which reminds of the three
vows left by the Holy Bishop Nikolaj, that Serbs
should not take revenge. Because he who takes re-
venge cannot be sanctified himself; to report to the
world and publicize all the terrible deeds of the lat-
est inquisition against the Serbian people, warning
nations all over the world, Christian and non-Chris-
tian, to be on guard for themselves; to take pride in

⁵⁹ Молитвено завештање Епископа Николаја (Владика Ата-
насије Јевтић, Великомученички Јасеновац; н.д. стр. 381.)

⁶⁰ Често цитиране речи патријарха српског Германа, изго-
ворене су у беседи на освећењу храма Рођења Светог Јована
Крститеља, 2. септембра 1984. године.

⁵⁹ Prayer bequest of Bishop Nikolaj (Владика Атанасије
Јевтић, Великомученички Јасеновац, 381)

⁶⁰ These frequently quoted words of Serbian Patriarch German
were part of his sermon given at the consecration of the Church of
the Nativity of St. John the Baptist on September 2nd, 1984.

на месџима њиховој мучења, над њиховим њроб-
ницама и свуда љо свейу.⁶¹

Манастирске кућице (конаци).

Споменик Руско-српског страдања.

Гумно⁶².

Библиотека.

Логорско наслеђе.

Поменути вртлог оцртава се у необичној
перспективи ове слике. Она је смештена у спи-
ралу златног пресека попут једног кадра из
живота манастира - сестре су на својим послу-
шањима, манастир се утврђује, а све молитва-
ма угодника Божјих које сабира ова светиња.

ВАСКРС У ЛОГОРУ

*Хрисџос васкрсе из мрџвих, смрђу смрџ
унишџи, и свима у ѡробовима живоџ дарова.*⁶³

Ђаво никад није био џако зао, џако умеџ-
нички зао као човек, речи су преподобног Ју-
стина Ђелијског⁶⁴ које су апсолутно потврди-
ли логори смрти, сџоменици које је човек љоди-
џао џаволу.⁶⁵ Госџод Хрисџос је и у љакао сишао,
али ља џамо расџели нису. А ми смо Га расџели!
Зар људи нису љори од џавола, зар земља није ља-

their 700,000 Martyrs for Christ, to raise temples
in their name at the places of their martyrdom, over
their graves and all over the world.⁶¹

Monastery buildings (dormitories).

Monument of Russian-Serbian suffering.

Threshing floor (Gumno).⁶²

The Library.

Camp heritage.

The aforementioned vortex is outlined in the
unusual perspective of this painting. It is placed
in a spiral of the golden ratio, like a frame from
the life of the monastery - the sisters are set on
doing their chores, the monastery is being estab-
lished, and all with the prayers of those beloved
to God who are assembled in this sanctuary.

Zograf Jovan, detail from the icon St. Sava
the Serbian and Simeon Nemanja, Morača mon-
astery, 1644/5.

ANASTASIS IN THE CAMP

*Christ is risen from the dead, trampling down
death by death, and upon those in the tombs
bestowing life.*⁶³

The devil was never so evil, so artistically
evil as man, are the words of Venerable Justin
Ćelijski,⁶⁴ which were absolutely confirmed by
the death camps, the monuments that man erect-

⁶¹ Епископ Жички Николај, *Најсџрашњија инквизиција* (Владика Аџанасије Јевџић, *Великомученички Јасеновац*; н. д. стр. 355-358)

⁶² Гумно, поугледу на цетињско гумно, подигнуто је наспрам храма Рођења Светог Јована Претече да буде спољашњи олтар за велика Литургијска сабрања и амфитеатар за окупљања.

⁶³ Тропар Васкрсењу Христовом, глас 1.

⁶⁴ Преподобни отац Јустин, *Сџрашни Суд над Боџом - Беседа 1. на Велики Пеџак, Пасхалне беседе*, Том III, Манастир Ђелије, Београд, 1998; стр. 179.

⁶⁵ Преподобни отац Јустин, *Беседа на Друџи Васкрс*, 1966. љодине у манасџиру Ђелије; н. д. стр. 195.

⁶¹ Епископ Жички Николај, *Најсџрашњија инквизиција* (Владика Атанасије Јевџић, *Великомученички Јасеновац*, 355-358)

⁶² The threshing floor (Gumno), modeled after the Cetinje threshing floor, stands opposite the Church of the Nativity of St. John the Forerunner as an external altar for large liturgical service and an amphitheater for gatherings.

⁶³ Troparion to the Resurrection of Christ, voice 1.

⁶⁴ Преподобни отац Јустин, *Сџрашни Суд над Боџом - Беседа 1. на Велики Пеџак, Пасхалне беседе*, Том III, Манастир Ђелије, Београд, 1998, 179.

ВАСКРС У ЛОГОРУ
ANASTASIS IN THE CAMP

Давид

прр
Исакја

Ис

УСТАНИ,
ГОСПОДЕ,
ПОМОЗИ
НАМ,
И ИЗБАВИ НАС
ИМЕНА ТВОГА
РАДИ

ДУХ
ГОСПОДЊИ
ПОСЛА МЕ
ДА
ПРОПОВЕДАМ
ЗАКОНУ ТВОЈЕМ
И СЛОВО ТВОЈЕ

ARBEIT M...

кленија од њакла?⁶⁶ Сви дани Аушвица и Јасеноваца су пакао гори од пакла, један поновљени Велики Петак кад људи предају Бога (у људима) на смрт и желе да га потпуно убију, сасвим униште, да сав буде мртав, сав без остатка.⁶⁷ Ал' наједном све се изменило. Преврат невиђен! Господ је из смрти ишчупао род људски и узнео га у Бесмртност.⁶⁸

Слика Васкрс у лојору урађена је са народитим благословом патријарха цариградског Вартоломеја I,⁶⁹ да у извесном смислу споји Аушвиц и Јасеновац. Било је то у време Часног поста када кроз силне стихове псалама, библијских песама, пророчких књига и покајних тропара припремамо наш ум и срце да сусретну Васкрслог Христа. Управо тако и овде Васкрсли Христос руши капије пакла,⁷⁰ пружа своје руке с ранама од клинова и изводи сужње који су иза жице Аушвица и иза зида Јасеноваца, и уводи кроз двери Раја у земљу вечно живих пророка, праведника и мученика. Он спаја и преображава све паклове, објављујући да је победио смрт. Као узор је изабрана фреска Христовог Васкрсења из цариградског манастира Хора (Земља живих).

У паклу остају оруђа смрти по којима је логор Јасеновац сасвим јединствено губи-

ed to the devil.⁶⁵ The Lord Christ also descended into hell, but they did not crucify him there. And we crucified Him! Aren't people worse than the devil, isn't the earth more infernal than hell?⁶⁶ All the days of Auschwitz and Jasenovac are hell worse than hell, one repeated Good Friday when people surrender God (in people) to death and want to completely kill him, completely destroy him, so that he is all dead, all without a trace.⁶⁷ But suddenly everything changed. An unprecedented turn! The Lord plucked the human race from death and raised it to Immortality.⁶⁸

The picture of Easter in the camp was made with the special blessing of the Patriarch of Constantinople, Bartholomew I,⁶⁹ to connect Auschwitz and Jasenovac in a certain sense. It was during Holy Lent when, through powerful verses of psalms, biblical songs, prophetic books and penitential troparia, we prepare our mind and heart to meet the Risen Christ. This is exactly how the Risen Christ breaks down the gates of hell,⁷⁰ stretches out his hands with wounds from nails and takes out the prisoners from behind the wire of Auschwitz and behind the wall of Jasenovac, and leads through the doors of Paradise to the land of eternally living prophets, the righteous and the martyrs. He unites and trans-

⁶⁶ Преподобни отац Јустин, *Страшни Суд над Бојом - Беседа 1. на Велики Петак*; н. д. стр. 179.

⁶⁷ Исто, стр. 181.

⁶⁸ Преподобни отац Јустин, *Беседа на Друји Васкрс*, 1966. године у манастиру Ђелије; н. д. стр. 194.

⁶⁹ Пошто је 2016. године посетио Јасеновац, патријарх Вартоломеј I у пратњи епископа пакрачко-славонског Јована, три године касније одлази у посету логору Аушвиц у Пољској.

⁷⁰ Приказана је капија Аушвица, са натписом „Arbeit macht frei“ што у преводу значи „Рад ослобађа“. Овај израз био је исписан на улазима нацистичких концентрационих логора.

⁶⁵ Преподобни отац Јустин, *Беседа на Други Васкрс*, 1966. године у манастиру Ђелије; *ibid.*, 195.

⁶⁶ Преподобни отац Јустин, *Страшни Суд над Богом - Беседа 1. на Велики Петак*; *ibid.*, 179.

⁶⁷ *Ibid.*, 181.

⁶⁸ Преподобни отац Јустин, *Беседа на Други Васкрс*, 1966. године у манастиру Ђелије; *ibid.*, 194.

⁶⁹ Three years after visiting Jasenovac in 2016, accompanied by Bishop Jovan of Pakrac and Slavonia, Patriarch Bartholomew I went to visit the Auschwitz camp in Poland.

⁷⁰ The gate of Auschwitz is shown, marked by the inscription "Arbeit macht frei" which in translation means "Work sets free". This phrase was written above entrances to Nazi concentration camps.

лиште у свету – маљеви, чекићи, металне шипке, крампови, секире, ножеви, клинови, ланци које су сами заточеници правили у логорској Ланчари.

Васкрслог Господа окружују свети пророци:

Свети пророк цар Давид,
он држи свитак на коме су последњи стихови 43. псалма *Усѡани, Госѡде, ѡмози нам, и избави нас Имена Твоѡа ради*, који се као прокимен певају пред читање Јеванђеља на Васкршњем јутрењу, глас 4.

Свети пророк Илија,
који држи свој храм у страдалној Млаки, а на чијем су свитку исписане његове речи из Треће Књиге о Царевима (17:23) *Гледај, жив је син ѡвој*, које се као подсећање на праобраз Васкрсења читају у паримијама на Литургији у Велику Суботу.

Свети пророк Исаија,
са речима из свога пророштва (61:1) *Дух Госѡдњи... ѡсла ме да ѡројведем заробљенима ослобођење* које се такође читају у паримијама на Велику Суботу.

Свети Јован Крститељ,
са јасеновачком црквом мученицом и речима свога оца, светог пророка Захарије *Да уѡрави сѡоје наше на ѡуѡ мира* (Лука 1:69), што су у Деветој библијској песми која се свакодневно чита у јутарњој служби током Васкршњег поста.

Смисао овде одабраних текстова јасно указује на столећима наговештаваног Господа Христа као јединог истинског избавитеља од смрти.

forms all hells, declaring that he has conquered death.

The fresco of the Resurrection of Christ from the Chora (Land of the Living) monastery in Constantinople was chosen as a model.

In hell, the instruments of death that make the Jasenovac camp a completely unique place of destruction in the world remain - sledgehammers, hammers, metal bars, pickaxes, axes, knives, wedges, chains that the detainees themselves made in the camp's Lančara (chainsmith shop).

The risen Lord is surrounded by holy prophets:

Holy Prophet King David is holding a scroll on which are the last verses of the Psalm 43 *Arise, why sleepest thou, O Lord? arise, and cast us not off to the end* which are sung as a prokimen before the reading of the Gospel on Easter morning, voice 4.

Holy Prophet Elijah who bears a model of his temple in the martyr village of Mlaka, and on whose scroll are written his words from the Chronicles 1 (17:23) *And now, Lord, let the promise you have made concerning your servant and his house be established forever*, which are read as a reminder of the prototype of the Resurrection among the Old Testament readings at the Liturgy of Holy Saturday.

Holy Prophet Isaiah with words from his prophecy (Isaiah, 61:1) *The Spirit of the Sovereign Lord... has sent me to comfort the brokenhearted and to proclaim that captives will be released and prisoners will be freed*, which are also read on Holy Saturday.

St. John the Baptist with the martyr church of Jasenovac and the words of his father, the holy prophet Zechariah *To direct our feet to the path*

БАКА ДРАГИНО СЕЋАЊЕ

Уздајући се у Твоје бојашио према нама добродетелство, Христиче мој, радујући се уједно и грешући, причешћујем се оћнем ја шрава, и о, необичној чуда! орошаван на неисканан начин, као некада кућина која је несаториво јорела... сада захвалним умом и захвалним срцем, захвалним удовима душе и шела моја, клањам се и величам и славим Тебе, Боже мој, који си блајословен сада и у векове. Амин.⁷¹

(Прејодобни Симеон Нови Бојослов)

Била је некад мала кућа у дну ове наше улице. Био је рат, и поглед са прозора те куће постао је читав свет једне девојчице која је ту живела у притвору, док и сама није потерана у логор. Те веома хладне зиме 1941. на 1942. годину, Сава је замрзла и могла се прегазити. Онекуд, можда из неког збега, усташе су гониле људе преко леда. Били су боси, обучени слабо, мушкарци зарасли у браде, а деца промрзлих, румених ногу. Над Градином се данима дизао дим, а у Јасеновцу ширио мирис спаљеног људског меса.

Ово сећање наше бака Драге постало је слика.

Главни мотив слике ослања се на иконографију јављања Бога пророку Мојсију у несагоривој купини.⁷² И овде се свети Божји угодници, невини страдалници, показују Боговидцима. Ближећи се месту погубљења они долазе у истинско познање Бога на чијој правди страдају. Први међу њима (попут древног Боговидца) пред призором горућег грма одвија своје обојке, и ступа бос на земљу која је света.

of peace (Luke 1:69), which are in the Ninth biblical song that is read daily in the morning service during Lent.

The meaning of the texts selected here clearly points to the Lord Christ prophesied for centuries as the only true deliverer from death.

GRANDMOTHER DRAGA'S RECOLLECTION

Trusting in your great benevolence towards us, my Christ, rejoicing and trembling at the same time, I, as grass, take communion of fire, and, oh, what strange miracle! I am covered with dew like the Burning Bush, burning and not being consumed by the flames...now with a grateful mind and a grateful heart, grateful limbs of my soul and body, I bow before and glorify and celebrate You, my God, who are blessed now and in eternity. Amen.

(Saint Symeon the New Theologian)

There used to be a small house at the end of our street. It was wartime, and the view from the window of that house became the whole world for a little girl who lived there in detention, until she herself was sent to the camp. In that very cold winter of 1941 to 1942, the Sava froze and could be crossed on foot. From somewhere, perhaps out of some hiding place, the Ustaša chased people across the ice. They were barefoot, poorly dressed, the men had grown beards, and the children had frostbitten, red feet. Smoke rose over Gradina for days, and the smell of burnt human flesh spread in Jasenovac.

This memory of our grandmother Draga became a picture.

The main motif of the painting is based on the iconography of God appearing to the proph-

⁷¹ Молитвено правило пред Свето Причешће, Молитва шеста.

⁷² 2 Мојсијева 3:2

БАКА ДРАГИНО СЕЋАЊЕ
GRANDMOTHER DRAGA'S RECOLLECTION

Гоњени мученици, као причасници Небеског Царства илустровани су попут Христових апостола каквим се приказују у олтарском живопису, на фрескама Предложења и Причешћа, а према речима стихова из Мученицима посвећеног канона:

*Крвљу Твоја Сина свак се освећује,
Ко се са љубављу њоме причешћује.
Причешћени Срби и своју крв даше,
Ошацину своју двојно освешћаше.⁷³*

⁷³ Свети владика Николај, Ђердан од мерцана, Богородичин тропар, 8. песма

et Moses in the Burning Bush.⁷¹ Like Moses, God's saints, the innocent sufferers, appear as those who have come to see God. Approaching the place of execution, they come to the true knowledge of God, for the profession of whose glory they suffer. The first among them (like Moses) takes off his footwear before the sight of the Burning Bush, and steps barefoot on the ground which is holy.

Persecuted martyrs, as partakers of the Kingdom of Heaven, are illustrated like Christ's apostles as they are depicted in the altar painting, on the frescoes of the Offering and Communion, and

⁷¹ Exodus 3:2

Горући грм је централно место страдања на слици, те и место Теофаније. У врху је Пресвета Богородица са Христом (типа Молитвенице-Оранте). Њене су руке уздигнуте на молитву, док Богомладенац из медаљона на њеним грудима, благосиља оне који следе Његов пут. У ватри грма су и две жене са својом децом. Њихова обличја урађена су по узору страдалних, „страсних“, Богородица типа Умиљења. Деца, мали мученици, попут Господа налазе заштиту и утеху ускичући у мајчински загрљај, распетих ручица (као код Кардиотисе) и миловањем (Пелагонитиса). Са неба мученике крепи анђео Божији посипајући их пахуљицама благодатне утехе. Овај анђео има свој узор у анђелима који носе Господа у слави на композицији Вазнесења Господњег.

*Није избрисано ништа. Свега се сјећам, као да сад његамам, што је чудо једно. Ја кад лејнем по ноћи, а мени ће слике иду, испред мене, ко филм. Тако се ја забављам по ноћи, сјално. Сваки дан и по ноћ сањам лојоре, како не би дошло; ја што се никад неће заборавиши, што је катасстрофа, што се не заборавља Марија, Марија моја! Јако су што шешке сшвари.*⁷⁴

⁷⁴ Бака Драга

according to the words of the verses from the canon dedicated to the Martyrs:

With the blood of Your Son, everyone is sanctified,
Who partakes of it with love.
The Serbs who received communion also gave their blood,
He sanctified his homeland twice.⁷²

The Burning Bush is the central place of suffering in the picture, and also the place of Theophany. At the top is the Holy Mother of God with Christ (Oranta type). Her hands are raised in prayer, while Emmanuel, from the medallion on her chest, blesses those who follow His path. Two women with their children are also in the fire of the bush. Their figures are modeled after the suffering, passionate Virgin Mary of Mercy. Children, little martyrs, like the Lord, find protection and comfort by jumping into their mother's arms, arms crossed (as in Cardiotissa type) and caressing (Pelagonitissa type).

An angel of God comforts the martyrs from heaven, sprinkling them with flakes of gracious comfort. This angel has its model in the angels who carry the Lord in glory in the composition of the Ascension of the Lord.

Nothing is erased. I remember everything, as if I'm watching it now, it's a miracle. When I lie down at night, those images appear in front of me, like a moving film strip. That's what occupies me at night, all the time. Every day and half a night I dream of the camps, it could not be otherwise; well, these things will never be forgotten, they are a catastrophe, that is not forgotten Marija, my Marija! These are very difficult things.⁷³

⁷² Свети владика Николај, *Ђерган од мерџана*, troparion of the Virgin, song 8.

⁷³ Grandma Draga

РЕЦЕНЗИЈЕ

Reviews

Ова књига је значајна за све оне који су посвећени разумевању питања уметности и геноцида, са посебним фокусом на геноцид који је Независна држава Хрватска спровела над Србима, Јеврејима и Ромима. Ауторкина проницљива разматрања дају значајан допринос области историје уметности, бацајући светло на сложену геополитичка питања Србије, Хрватске, као и Босне и Херцеговине. Штавише, она дубоко задиру у тему културног памћења и кључну улогу која припада монашким традицијама, а засновано на свеобухватном испитивању уметничког дела монахиње Марије. Уметничка дела и њихово тумачење представљено у овој књизи обухватају импресиван низ теолошких, друштвених и политичких дискурса.

Радови монахиње Марије, који зраче спокојном и нежном лепотом, превазилазе традиционалну дефиницију икона. Према речима саме монахиње Марије, њене слике одају почаст јасеновачким новомученицима, представљајући их у сјају и нади васкрсења. Оне су

This book holds significant value for those invested in understanding art and genocide, with a special focus on the genocides performed by the Independent State of Croatia upon the Serbs, Jews and Roma. Its insightful discussions offer substantial contributions to the field of art history, shedding light on the complex geopolitical matters of Serbia, Croatia as well as Bosnia and Herzegovina. Moreover, it delves deeply into the themes of cultural memory and the pivotal role of monastic traditions, accomplished through an in-depth examination of nun Marija's artwork. The artworks featured in the book span an impressive array of theological, social, and political discourses.

The works by nun Marija, radiating with a serene and gentle beauty, transcend the traditional definition of icons. According to nun Marija, her images pay homage to the new martyrs of Jasenovac, casting them in the hopeful glow of the Resurrection. They were crafted to act as a conduit, a tool, and a means of devoutly memorializing the pure-hearted sufferers of

направљени да делују као посредници, оруђе и средство молитвеног сећања на невино пострадале мученике, са посебним нагласком на децу. Дакле, ова уметничка дела стоје као жива сведочанства, пружајући визуелни приказ гротескних и систематских зверстава – геноцида над српским становништвом. Они документују геноцид над Србима, холокауст и Самударипен, сведочећи о уништењу српске, јеврејске и ромске заједнице унутар НДХ, посебно у озлоглашеном и најсмртоноснијем од хрватских логора, Јасеновцу.

Могло би се рећи да су слике које су предмет истраживања ауторке ове књиге показују теургијску естетику која спаја конвенционално наслеђе византијске уметности, посебно иконописа, као и знања о модерној и савременој европској уметности. Веома је значајна фотографија која прати текст о сликама монахиње Марије. Она наглашава аутентичност уметничких дела и мрачне стварности које они приказују, док истовремено наглашава тежњу за надом коју ове слике искрено заговарају.

Проф. др Сара Офенберг,
Бен-Гурион Универзитет у Негеву
(Израел)

Књига проф. др Јелене Ердељан под насловом *Слике монахиње Марије – Свети новомученици јасеновачки у светлости Васкрсења* свакако буди пажњу темом која је недовољно обрађена у нашој научној заједници. Ликовни прикази ратних страдања нису непознати на нашем уметничком простору, али иконописачки прикази до сада нису обрађени. Иако се књига бави уметношћу иконописања и страдањем у Јасеновцу, као и приступом мо-

martyrdom, with a particular emphasis on the children. Thus, these artworks stand as living testimonies, providing a visual account of the grotesque and systematic atrocities - a genocide enacted against the Serbian population. They document the Genocide upon the Serbs, Holocaust and Samudaripen, bearing witness to the annihilation of Serbian, Jewish and Roma communities within the ISC, particularly in the notorious and deadliest of the Croatian camps, Jasenovac.

One may argue that they exhibit a theurgical aesthetic that blends the conventional legacy of Byzantine art, especially icon painting, as well as the knowledge of present and modern Art from Europe. The juxtaposition of photographs alongside the painted images is highly significant. It underscores the authenticity of the artworks and the grim realities they depict while concurrently highlighting the aspiration for hope that these images earnestly advocate.

Prof. Sara Offenberg, PhD,
Ben-Gurion University of the Negev
(State of Israel)

This book written by Prof. Jelena Erdeljan, PhD, *Pictures of Nun Marija – Holy New Martyrs of Jasenovac in the Light of the Resurrection*, certainly draws due attention with a topic that is insufficiently addressed in our academic community. Visual depictions of the sufferings of war are not unknown to our artistic space, it is the iconographic depictions of this subject that have, so far, been out of the academic spotlight. Although this book deals with the art of icon painting and the suffering in Jasenovac, as well as the approach of the nun Maria to this topic,

нахиње Марије овој теми, ова публикација заслужује и пажњу историчара.

Монахиња Марија је, у својим иконографским радовима, успела да сублимира колективну свест о патњама и страдању српског, јеврејског и ромског народа у Независној Држави Хрватској, првенствено у Јасеновцу, и да истакне појединачне примере мучеништва именујући жртве и страдалнике. Поред тога, на својим иконама је представила и појединце који су преживели страхоте геноцида, приказујући их као континуитет живота и тријумф над смрћу, као симболе трајања српског народа и православне цркве на том простору, видевши их истовремено као незаобилазне сведоке тих догађаја.

Монахиња Марија је с правом видела Јасеновац као парадигму свеукупног злочина геноцида почињеног на простору НДХ и свеукупног страдања народа на том простору. Почињени геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима у НДХ је свој најбруталнији облик добио управо у Јасеновцу. Стога је и највећи број икона посвећен управо њему. Вешто осликавајући иконе, укрштајући позната сећања преживелих, постојеће наративе о логору и његовим страхотама, документарни материјал (првенствено фотографије), досадашња историографска сазнања, иконички препознатљиве логорске топониме, са постулатима иконографског сликарства и хришћанског учења, уз завидну моћ имагинације догађаја, монахиња Марија је оставила ликовно сведочанство савременог православног погледа на свевременско мучеништво исказано, овог пута, кроз патњу и страдање у Јасеновцу или, шире гледано, у НДХ.

Иконе монахиње Марије представљају вредан сегмент културе сећања на губитке српског, јеврејског и ромског народа, првен-

this publication also deserves the attention of historians.

Nun Marija, in her iconographic works, managed to sublimate the collective awareness of the suffering and martyrdom of the Serbian, Jewish and Roma people in the Independent State of Croatia, primarily in Jasenovac, and to highlight the individual examples by naming the victims and sufferers. In addition, on her icons, she also presented individuals who survived the horrors of the genocide, showing them as continuity of life and triumph over death, as symbols of the continuity of the Serbian people and the Orthodox Church in that area, seeing them at the same time as inevitable witnesses of those events.

Nun Marija rightly saw Jasenovac as a paradigm of the general crime of genocide committed on the territory of the ISC and the all-encompassing suffering of the people on its territory. The genocide committed against Serbs, Jews and Roma in the ISC took its most brutal form precisely in Jasenovac. Therefore, the largest number of icons is dedicated to that concentration and death camp. By skilfully depicting icons, by entwining the well-known memories of survivors, existing narratives about the camp and its horrors, documentary material (primarily photographs), historical knowledge, and iconic camp toponyms with the postulates of iconographic painting and Christian teaching, with an enviable power of imagining events, nun Marija provides us with a pictorial testimony of the contemporary Orthodox view of universal martyrdom expressed, this time, through the suffering of the new martyrs in Jasenovac or, more broadly, on the territory of the ISC.

The icons painted by nun Marija represent a valuable segment of the culture of remembering the losses of the Serbian, Jewish and Roma people, primarily in Jasenovac but also more widely,

ствено у Јасеновцу али и шире, повезујући то страдање са Холокаустом и Самударипеном који су се истовремено одигравали у Европи, дајући нам тако представу о универзалном злу против којег се треба борити. Истовремено, њене иконе буде наду у опстанак, избављење, победу правде и победу светлости над тамом.

др Драган Цветковић,
музејски саветник
Музеј жртава геноцида
(Република Србија)

Монографија проф. др Јелене Ердељан под насловом *Слике монахиње Марије – Свети новомученици јасеновачки у светлости Васкрсења*, јединствени је пример дијалошке публикације која се формира на релацији аутор – теоретичар и аутор – креатор текстуалног и визуелног материјала који је представљен у књизи.

У овој монографији проф. др Ердељан истражује значења и симболе јединственог ликовног језика којим се у свом сликарском опусу под називом *Свети новомученици јасеновачки у светлости Васкрсења* монахиња Марија користи како би широј публици приближила историјске податке, референтна сазнања и идентитете страдалих у систему концентрационих и логора смрти НДХ у Јасеновцу.

Конкретним историјским подацима ауторка даје универзално значење тако да стравични злочини почињени над српским, јеврејским и ромским народом од стране Независне Државе Хрватске за време Другог светског рата надрастају свој временски оквир и постају универзални симбол страдања.

Ердељан разматра, тумачи и „преводи“ визуелне композиције препуне симбола, њихове комплексне и синтезне структуре док, са

connecting that suffering with the Holocaust and Samudaripen which took place simultaneously in Europe, thus giving us an idea of the universal evil that must be fought against. At the same time, her icons awaken hope for survival, deliverance, the victory of justice and the victory of light over darkness.

Dragan Cvetković, PhD
Museum Counsellor
Genocide Victims' Museum
(Republic of Serbia)

This monograph of Prof. Jelena Erdeljan, PhD, *Pictures of Nun Marija – Holy New Martyrs of Jasenovac in the Light of the Resurrection*, is a unique example of a dialogical publication that is shaped through interactive communication between an author - theoretician and an author - creator of the textual and visual material presented in the book.

In this monograph, Prof. Dr. Erdeljan explores the meanings and symbols of the unique visual language of a cycle of paintings created by nun Marija and entitled *Holy New Martyrs of Jasenovac in the light of the Resurrection* in order to bring historical data, relevant knowledge and identities of victims martyred in the system of concentration and death camps of the NDH in Jasenovac to a wider audience.

The author gives the concrete historical data a universal meaning so that the terrible crimes committed against the Serbian, Jewish and Roma people by the Independent State of Croatia during the Second World War outgrow their time frame and become a universal symbol of suffering.

Erdeljan considers, interprets and "translates" visual compositions full of symbols, their com-

друге стране, сама монахиња Марија текстуално потцртава оно што на радовима видимо. Ова јединствена симбиоза два текста, уз пратеће репродукције радова, фотографских белешки са терена (манастир Рођења Светог Јована Крститеља у Јасеновцу и Спомен-подручје „Јасеновац“) и оних из Збирке фотографија Музеја жртава геноцида, нуди нам посебан извор сазнања о најтрагичнијем периоду националне историје, времену и простору који су сами по себи страхотни.

Читав опус радова монахиње Марије на оригиналан и потресан начин даје увид у моћ иконе-слике, њен значај у савременом тренутку и снагу у перцепцији и визуелизацији геноцида.

Као таква, ова студија садржи значајан потенцијал за даља проучавања уметничких пракси које за своје полазиште имају геноцид, у елементима или целини, као и за ревитализацију иконографских пракси у савременом стваралаштву и наративних метода у визуелним уметностима које су у служби информисања и образовања шире публике.

Прикупљена и текстом обједињена грађа значајан је сегмент у декодирању недовољног познавања националне историје на овим просторима. Истовремено, ова монографија садржи материјал за разумевање снаге уметности приликом превазилажења националних траума у оним друштвеним дијалозима где је то и даље могуће.

Слике монахиње Марије јединствена су сведочанства чији је настанак временски дистанциран од историјских догађаја које представљају. Оне рефлектују акумулирану емотивну и интелектуалну снагу ауторке која, ослушкујући стваралачки импулс, дефинише и приближава једно минуло време. Ердељан, са друге стране, овом публикацијом обје-

plex and synthetic structures, while, on the other hand, the nun Marija herself outlines in text what we see in her works. This unique symbiosis of two texts, along with accompanying reproductions of works, photographic notes from the field (Monastery of the Nativity of St. John the Baptist in Jasenovac and the Jasenovac Memorial Area) and those from the Photo Collection of the Genocide Victims' Museum, offers us a specific source of knowledge about the most tragic period of the national history, its time and space, which are formidable in themselves.

The entire oeuvre of the works of the nun Marija offers an original and poignant insight into the power of the icon-image, its importance in the modern moment and its strength in the perception and visualization of genocide.

As such, this study contains significant potential for further studies of artistic practices that have *genocide* as their starting point, in particular elements or as a whole, as well as for the revitalization of iconographic practices in contemporary creativity and narrative methods in visual arts that serve to inform and educate a wider audience.

The material collected and unified by text is a significant segment in decoding the insufficient knowledge of national history in these areas. At the same time, this monograph contains material for understanding the power of art in overcoming national traumas in those social dialogues where this is still possible.

The pictures painted by nun Marija are unique testimonies whose creation is distant in time from the historical events they represent. They reflect the accumulated emotional and intellectual strength of the author who, listening to the creative impulse, defines and approximates a past time. Erdeljan, on the other hand, unites three important segments within this

дињује три важна сегмента – научни, уметнички и историјски, чиме нам појашњава емотивну мапу ауторке, њена мисаона и стваралачка кретања, у нади и потреби за колективним исцељењем.

др ум Никола Радосављевић
кустос
Музеј жртава геноцида
(Република Србија)

publication - scientific, artistic and historical, which clarifies the author's emotional map, her thought and creative processes, in the hope and need of collective healing.

Nikola Radosavljević, PhD in Arts
Custodian
Genocide Victims' Museum
(Republic of Serbia)

Јелена Ердељан

МОНАХИЊА МАРИЈА

Слике монахиње Марије –

Свети новомученици јасеновачки у светлости Васкрсења

Издавач

Музеј жртава геноцида

За издавача

Дејан Ристић

Превод

проф. др Јелена Ердељан

Дизајн и ојрема

Александар Радосављевић

Извршни уредник

Дејан Ристић

Ликовно-графички уредник

др ум. Никола Радосављевић

Фотографије

Јован Милинов (странице 17 - 75)

Репродукције слика

Skener studio d.o.o Stubička 49, 10 000 Zagreb

Штампа

Intra.Net Centar, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-86831-98-9

Jelena Erdeljan

NUN MARIJA

Pictures of Nun Marija -

Holy New Martyrs of Jasenovac in the Light of the Resurrection

Publisher

Genocide Victims Museum

For the publisher

Dejan Ristić

Translation

Prof. Jelena Erdeljan, PhD

Design and book fitting

Aleksandar Radosavljević

Executive editor

Dejan Ristić

Graphic editor

Nikola Radosavljević, PhD in Arts

Photographer

Jovan Milinov (pages 17 - 75)

Reproductions of paintings

Skener studio d.o.o, Stubička 49 11000 Zagreb

Print

Intra.Net centar, Beograd

Circulation

200

ISBN 978-86-86831-98-9

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

27-788-055.2:929 Марија, монахиња
75.046.3

ЕРДЕЉАН, Јелена, 1965-

Монахиња Марија : слике монахиње Марије – Свети новомученици
јасеновачки у светлости васкрсења / Јелена Ердељан ; [превод Јелена Ердељан]
= Nun Marija : pictures of Nun Marija – Holy new martyrs of Jasenovac in the light
of resurrection / Jelena Erdeljan ; [translation Jelena Erdeljan]. - 2. изд. - Београд :
Музеј жртава геноцида = Belgrade : Genocide Victims Museum, 2024 (Београд :
Intra.net Centar). - 188 стр. : илустр. ; 28 cm

Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Тираж 200. - Напомене и библиографске
референце уз текст.

ISBN 978-86-86831-98-9

а) Марија, монахиња (1982-) -- Сликаство

COBISS.SR-ID 150517257